

Seksueel geweld

Verkenning van methoden op het gebied van preventie en hulpverlening

Deelrapport 1 van Verkenning geweld in afhankelijkheidsrelaties

Auteur(s) Met medewerking van Marja van Middelaar en Nonja Meintser
Datum Utrecht, 2009
© MOVISIE

MOVISIE Kennis en aanpak van sociale vraagstukken

MOVISIE is hét landelijke kennisinstituut en adviesbureau voor toepasbare kennis, adviezen en oplossingen bij de aanpak van sociale vraagstukken op het terrein van welzijn, participatie, sociale zorg en sociale veiligheid. Onze activiteiten zijn georganiseerd in vijf actuele programma's: effectiviteit en vakmanschap, participatie en actief burgerschap, sociale zorg, huiselijk en seksueel geweld en gebiedsgericht werken.

We investeren in de kracht en de onderlinge verbinding van burgers. We doen dit door maatschappelijke organisaties, overheden, maatschappelijk betrokken bedrijven en burgerinitiatieven te ondersteunen, te adviseren én met hen samen te werken. Lokaal of landelijk, toegesneden op het vraagstuk en de organisatie. Zo kunnen deze organisaties en hun professionals hun werk voor de samenleving zo goed mogelijk doen.

Kijk voor meer informatie op www.movisie.nl.

COLOFON

Auteur(s): Wilma Schakenraad en Ina van Beek
Met medewerking van Marja van Middelaar en Nonja Meintser
Projectnummer: P8854
Datum: november 2009
© MOVISIE
Bestellen: www.movisie.nl

Dit betreft een publicatie die uitkomt in het kader van het VWS-programma Beter in Meedoen. Dit meerjarige programma is gericht op de vernieuwing en kwaliteitsverbetering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo). Meer informatie over dit programma kunt u vinden op de website: www.invoeringwmo.nl

Voorwoord

De sociale sector besteedt veel tijd en energie aan het leveren van een positieve bijdrage aan de maatschappij. Sommige beroepen uit de sociale sector bestaan al meer dan honderd jaar. Maar wat zijn nu eigenlijk de resultaten van dit werk? Welke werkwijzen zijn het meest succesvol? Hierover is weinig bekend, terwijl er vanuit de overheid een groeiende behoefte is aan meer inzicht op dit gebied. Vandaar dat het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) in het kader van haar programma *Beter in meedoen* voor vijf jaar middelen vrijmaakt voor het project *Effectieve interventies in de sociale sector*.

Effectieve interventies is een onderdeel van het VWS-programma *Beter in Meedoen*. Na de invoering van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) is het zaak om vooruit te kijken en te bezien welke inspanningen nodig zijn om van de WMO een echte participatiewet te maken. *Beter in meedoen* richt zich op de vernieuwing en kwaliteitsverbetering van de wet, die sinds januari 2007 van kracht is. Het programma ondersteunt gemeentes, uitvoerende instellingen, professionals, burgers en cliënten bij de innovatie van het beleid en bij een kwalitatief betere uitvoering van de WMO.

In het project *Effectieve interventies* richt MOVISIE zich op de vraag: Welke methoden zijn er in de sociale sector en wat is er bekend over de effectiviteit? Dit leidt begin 2010 tot een voor ieder toegankelijke databank waarin methoden worden beschreven. Hierbij wordt nauw samengewerkt met de Interventiedatabank Gezond Leven van het RIVM, met de databank *Effectieve Jeugdinterventies* van het NJi en met de databank *Interventies naar werk* van Divosa.

Verkenningen

In 2008 is MOVISIE haar zoektocht naar methoden gestart met een aantal verkenningen. Een verkenning richt zich op een afgebakend deel van de sociale sector en geeft een overzicht van methoden in dat veld. Samen met experts wordt bekeken welke methoden mogelijk in de databank opgenomen kunnen worden. Om te worden beschreven in de databank moet de methode voldoen aan de volgende criteria:

- De methode is voldoende geëxpliciteerd: dus beschreven, weldoordacht en enigszins onderbouwd;
- De methode wordt op minstens twee plekken en door verschillende instellingen toegepast;
- De methode wordt ten minste twee jaar in de praktijk toegepast.

De criteria “voldoende geëxpliciteerd” en “op meerdere plekken en door meerdere instellingen toegepast” maken dat een methode als overdraagbaar gezien kan worden.

Voor het begrip methode hanteren we de definitie: “Een systematische manier van handelen om een doel te bereiken.”

In 2008 zijn verkenningen gedaan op de volgende terreinen en deelterreinen:

Thema 1: Mantelzorg en vrijwilligerswerk:

- Respijtzorg (tijdelijke opvang van mensen die normaal mantelzorg krijgen)
- Diversifiëren van het vrijwilligersbestand binnen vrijwilligersorganisaties
- Het ondersteunen van lokaal vrijwilligerswerk

Thema 2: Sociale samenhang:

- Stimuleren van overbruggende contacten (klassen, etniciteit & generaties)
- Stimuleren van buurtgebonden actief burgerschap
- Stimuleren van maatschappelijke binding van jongeren (moslimradicalisme, links- en rechts-extremisme)

Thema 3: Wonen met zorg en welzijn:

- Voorzieningen dichtbij
- Versterken van maatschappelijke participatie van oudere migranten
- Bevorderen van maatschappelijke inzet door vitale ouderen

Thema 4: Activering, ofwel de samenhang tussen de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO), de Wet Werk en Bijstand (WWB) en de Wet Sociale Werkvoorziening (WSW):

- Individuele ondersteuning of activering gericht op maatschappelijke participatie
- Groepsgerichte activiteiten gericht op maatschappelijke participatie
- Toegankelijk maken van algemene voorzieningen gericht op maatschappelijke participatie voor kwetsbare mensen

Deze verkenningen kunt u met de zoekfunctie vinden op de website www.movisie.nl.

In 2009 zijn twee thema's toegevoegd, die op dit moment worden uitgevoerd:

Thema 5: Eenzaamheid

Thema 6: Geweld in afhankelijkheidsrelaties

De verkenning die voor u ligt, maakt onderdeel uit van de verkenning *Geweld in afhankelijkheidsrelaties*, die is onderverdeeld in de subthema's:

- **Seksueel geweld**
- **Huiselijk geweld**
- **Dader- of plegeraanpak**

Representatief beeld

De verkenningen resulteren in werkdocumenten die de zoektocht naar methoden weergeven. Het document bevat een groslijst van methoden, die in samenspraak met de experts is opgesteld. De verkenning vormt de basis voor ons verdere onderzoek, dat zich zal richten op een beredeneerde keuze van methoden uit de groslijst. Daarbij maken we veelal ook gebruik van een enquête onder organisaties en instellingen die actief zijn op het onderzochte terrein. Door middel van een enquête krijgen we een indicatie hoe vaak geselecteerde methoden in de praktijk worden toegepast. De geselecteerde methoden worden nader beschreven en opgenomen in de databank *Effectieve sociale interventies*. We zullen dit natuurlijk doen in overleg met direct betrokkenen, zoals de ontwikkelaars. Mochten er nog methoden ontbreken op de groslijst, dan kunnen we deze in het vervolgonderzoek meenemen.

De onderzochte thema's dekken niet het gehele veld van de sociale sector en de Wmo. In het vervolgonderzoek gaan we verder op zoek naar methoden die binnen de grenzen van ons onderzoeksterrein, maar buiten de grenzen van de onderzochte subthema's vallen. Zo bouwen we onze kennis langzaam op, tot een representatief beeld van het veld ontstaat.

Met het programma *Effectieve interventies* heeft MOVISIE nadrukkelijk een groeimodel voor ogen. De methoden die we in de databank opnemen hoeven nog niet op effectiviteit te zijn onderzocht. De criteria hebben veeleer betrekking op de inhoud en de toepasbaarheid van de methode. Door de methode te beschrijven, kunnen lacunes in de ontwikkeling duidelijk worden. Deze lacunes kunnen worden aangevuld. Het programma *Effectieve sociale interventies* kan daar ondersteuning bij bieden.

Bij het programma Effectieve interventies hoort ook een onderzoeksprogramma waarin – in samenwerking met universiteiten, hogescholen en kennisinstituten – wordt bekeken welke vormen van effectonderzoek bij de methoden in de sociale sector passen.

MOVISIE is zich ervan bewust dat de invalshoek van methoden nooit een volledig beeld van het werk in de sociale sector kan schetsen. Om een goed beeld te krijgen van wat wel of niet werkt binnen de sociale sector is het dus zaak om de methoden te zien binnen de context van praktijk, onderzoek en beleid. Voor meer informatie en contactgegevens van het projectteam Effectieve interventies kunt u terecht op onze website.

Wij willen tenslotte iedereen bedanken die aan de totstandkoming van deze en andere verkenningen heeft meegewerkt. In het bijzonder de experts die ons ruimhartig van informatie hebben voorzien.

Inhoudsopgave

1	Doelstelling en afbakening van de verkenning.....	5
1.1	Aanpak deelverkenning 1: Seksueel geweld: preventie en hulpverlening aan slachtoffers.....	5
1.2	Opbouw deelverkenning	6
2	Definities.....	7
3	Inhoudelijke inleiding	8
4	Preventie- en hulpverleningsmethoden voor slachtoffers van seksueel geweld.....	9
4.1	Preventie inclusief seksuele weerbaarheid	9
4.1.1	Jongeren.....	12
4.1.2	Prostituees.....	16
4.1.3	Mensen met een verstandelijke beperking.....	16
4.2	Hulpverlening aan slachtoffers	18
4.2.1	Individuele hulpverlening.....	19
4.2.1.1	<i>Internethulpverlening</i>	20
4.2.1.2	<i>Individuele hulpverlening: breed in te zetten methoden</i>	22
4.2.2	Groepshulpverlening	24
4.2.2.1	<i>Groepshulpverlening aan kinderen</i>	24
4.2.2.2	<i>Groepshulpverlening aan jongeren en / of adolescenten</i>	25
4.2.2.3	<i>Groepshulpverlening voor vrouwen</i>	29
4.2.2.4	<i>Groepshulpverlening voor moeders</i>	31
4.2.2.5	<i>Groepshulpverlening voor mannen</i>	32
4.2.2.6	<i>Groepshulpverlening volwassenen algemeen</i>	33
4.2.2.7	<i>Groepshulpverlening voor mensen met een verstandelijke beperking</i>	34
4.2.3	Systeemtherapie.....	35
5	Jeugdprostitutie en seksueel grensoverschrijdend gedrag	38
5.1	Preventie	38
5.2	Hulpverlening	47
5.3	Ketenaanpak.....	49
6	Meisjesbesnijdenis	50
7	Instrumenten.....	54
7.1	Beleidsinstrumenten instellingsbeleid.....	54
7.2	Instrumenten overig: lvg-sector	55
7.2.1	Meetinstrumenten lvg	56
8	Eerste bevindingen.....	58
9	Literatuur.....	60
	Bijlage 1: overzicht van methoden	62

1 Doelstelling en afbakening van de verkenning

De doelstelling van de verkenning geweld in afhankelijkheidsrelaties is te komen tot een grondige verkenning van methoden op het gebied van geweld in afhankelijkheidsrelaties en ondergelegen thema's. Vanwege de breedte en omvang van het materiaal verdelen wij de verkenning in drie deelverkenningen. Deze deelverkenningen verschijnen als afzonderlijke publicaties.

Deelverkenning 1: Seksueel geweld: preventie en hulpverlening aan slachtoffers

Hieronder valt: seksueel misbruik, seksueel kindermisbruik, seksueel grensoverschrijdend gedrag, seksueel verkerings- of relatiegeweld, jeugdprostitutie (waaronder loverboyproblematiek), vrouwelijke genitale verminking. In hoofdstuk 2 gaan we in op de definities van deze termen.

Deelverkenning 2: Huiselijk geweld: preventie en hulpverlening aan slachtoffers

Hieronder valt: huiselijk geweld: kinderen als getuige van huiselijk geweld, partnergeweld, eengerelateerd geweld.

Kindermishandeling wordt opgenomen in Deelverkenning 1 in zoverre het seksuele kindermishandeling betreft. Het onderwerp kindermishandeling is een onderwerp dat het Nederlands Jeugdinstituut bestudeert. Het onderwerp ouderenmishandeling wordt opgenomen in een afzonderlijke verkenning.

Deelverkenning 3: Plegeraanpak: preventie en hulpverlening aan plegers van huiselijk en seksueel geweld

Met dit thema komen wij tegemoet aan de wens van het Ministerie van VWS meer zicht te krijgen op methoden voor preventie en hulpverlening aan daders van huiselijk en seksueel geweld.

Deelverkenningen 2 en 3 worden medio 2010 gepubliceerd:

1.1 Aanpak deelverkenning 1: Seksueel geweld: preventie en hulpverlening aan slachtoffers

De afgelopen jaren hebben het programma Huiselijk en Seksueel Geweld van MOVISIE en zijn voorganger TransAct veel geïnvesteerd in het verzamelen en beschrijven van methoden op het gebied van seksueel geweld. Hulpverleners hebben immers baat bij een overzicht van, en inzicht in, bestaande methoden die hen kunnen helpen in hun beroepspraktijk. In 2007 verscheen een overzicht van methoden¹ op het gebied van seksueel geweld.

Dit methodenoverzicht vormt de basis van deze deelverkenning. Daarnaast zijn enkele aanvullende bronnen gebruikt:

1. Methodiekenoverzicht 2007 TransAct.
2. Aanvullingen die de afdeling Kennisstromen van MOVISIE in 2007 – 2009 verzamelde en beschreef, en die toegevoegd zijn op de website www.seksueelgeweld.info van MOVISIE. Ook bij deze aanvulling zijn de genoemde criteria gehanteerd.
3. Inventarisatie 'Mapping van bestaande projecten en initiatieven op het gebied van seksuele weerbaarheid en analyse van 17 projecten op randvoorwaarden en succesfactoren', uitgevoerd door het IIAV en RNG.

¹ Methodieken seksueel geweld. Hulpverlening en preventie. Utrecht: TransAct, 2007.

4. Voor het onderdeel preventie: Höing en Van Oosten (2009). *Primaire preventie van geweld*. In: Handboek Seksuologie, hoofdstuk 13.
5. Voor de specifieke vormen van seksueel geweld jeugdprostitutie en loverboyproblematiek zijn in de loop van de jaren methoden verzameld door het Expertisepunt Jeugdprostitutie en de afdeling Kennisstromen van MOVISIE (en geplaatst op de website www.jeugdprostitutie.nu).
6. Voor de specifieke vorm van seksueel geweld vrouwelijke genitale verminking is gebruik gemaakt van de website van Pharos, www.pharos.nl en www.fsan.nl.

Allereerst hebben we een zeer brede inventarisatie gemaakt van methoden (in ruime zin) op het gebied van seksueel geweld, preventie en hulpverlening aan slachtoffers. Daarna zijn we de methoden gaan clusteren en selecteren op twee criteria die geformuleerd zijn door het programma Effectieve Interventies (onderbouwing en minstens twee jaar gebruikt in de praktijk), en hebben we de definities zoals we die formuleren in hoofdstuk 2 gehanteerd. Door onze definitie van methode sluiten we een aantal producten uit van beschrijving, zoals spellen en websites. Deze kunnen ter ondersteuning van een methode ingezet worden, maar vormen daar dan een onderdeel van. Ze zijn wel opgenomen in de overzichtlijst in de bijlage, maar we bespreken ze niet afzonderlijk.

Daarnaast zijn er instrumenten die de professional kunnen ondersteunen in zijn beroepspraktijk, maar die ook niet onder de definitie van een methode vallen. We denken hierbij bijvoorbeeld aan vragenlijsten. Voor de volledigheid noemen we ze kort.

Na een conceptinventarisatie van methoden te hebben gemaakt, vindt een expertmeeting plaats. Doel van de expertmeeting is zicht te krijgen op volledigheid van de inventarisatie en ervaren lacunes in het aanbod. Daarnaast wordt een enquête uitgezet onder veldorganisaties om na te gaan of de in de inventarisatie genoemde methoden door hen gebruikt worden en daarmee voldaan wordt aan het derde criterium (de methode wordt op meer dan één plek en door meer dan één instelling ingezet). . Resultaten uit de inventarisatie, expertmeeting (en enquête) vormen met elkaar deelverkenning 1. Overigens zijn in deze verkenning de resultaten van de enquête als gevolg van een zeer lage respons niet meegenomen.

1.2 Opbouw deelverkenning

Allereerst gaan we in op de definities die we hanteren in deze deelverkenning. Daarna volgt een inhoudelijke inleiding. Vervolgens beschrijven we de methoden per thema.

We sluiten de verkenning af met onze eerste bevindingen.

In de bijlage vindt u het overzicht van methoden. Dit zijn alle methoden (en voor sommige thema's: projecten, activiteiten, diensten) die we gevonden hebben en die gericht zijn op de bovengenoemde onderwerpen.

2 Definities

Bij de samenstelling van de verkenning hanteren wij de volgende definities.

Methode

Wij hanteren de definitie van het begrip methode die het programma Effectieve interventies heeft geformuleerd: 'Een systematische manier van handelen om een doel te bereiken'.

Seksueel geweld

Seksueel geweld is (de dreiging van) geweld dat gebruikt wordt om iemand te dwingen tot het ondergaan van of kijken naar seksuele handelingen.

Toelichting: De term 'seksueel geweld' wordt gebruikt als paraplu-begrip voor alle vormen van seksueel getinte, ongewenste handelingen, zoals aanranding, verkrachting, incest, seksueel misbruik, seksuele intimidatie, gedwongen prostitutie en loverboyproblematiek. Seksueel geweld gaat vaak gepaard met bedreigingen en geestelijke mishandeling.

Seksueel grensoverschrijdend gedrag

'Elke vorm van seksueel gedrag of seksuele toenadering, in verbale, non-verbale of fysieke zin, opzettelijk of onopzettelijk, waarbij in seksueel contact niet wordt voldaan aan één of meerdere van deze criteria: wederzijdse toestemming, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid, leeftijds- of ontwikkelingsadequaat, contextadequaat, en zelfrespect.' (MOVISIE, 2009).

Hoewel seksueel misbruik zonder twijfel een vorm van seksueel grensoverschrijdend gedrag is, kan niet elke vorm van seksueel grensoverschrijdend gedrag als misbruik bestempeld worden. Sensoa en MOVISIE hebben een vlaggensysteem ontwikkeld om de mate van de grensoverschrijding aan te duiden, zie www.seksueelgeweld.info voor meer informatie.

Jeugdprostitutie

Jeugdprostitutie is het verrichten van een of meer seksuele handelingen, met of voor een ander, door jongens en meisjes onder de 18 jaar voor geld, goederen of een tegenprestatie (definitie Expertisepunt Jeugdprostitutie, 2006).

Loverboyproblematiek

Loverboys zijn mensenhandelaren die meisjes met bepaalde seksuele verleidingstactieken overhalen tot het verrichten van activiteiten op het gebied van prostitutie, het afsluiten van leningen of het handelen in drugs.

Meisjesbesnijdenis

Meisjesbesnijdenis is het deels of compleet verwijderen van het vrouwelijke geslachtsdeel alsmede elke verwonding aan het vrouwelijk geslachtsdeel om culturele, religieuze of andere niet-therapeutische redenen.

Toelichting: dit wordt ook wel vrouwelijke genitale verminking genoemd, als verzamelnaam voor medisch niet-noodzakelijke ingrepen die in bepaalde culturen uitgevoerd worden aan de uitwendige en soms inwendige vrouwelijke geslachtsorganen.

3 Inhoudelijke inleiding

In de jaren '70 van de vorige eeuw is het onderwerp seksueel geweld door de vrouwenbeweging op de politieke agenda gezet. Seksueel geweld werd benoemd als seksespecifiek geweld, waarvan in het bijzonder vrouwen het slachtoffer zijn. In de loop van de jaren '90 verschoof de aandacht naar seksuele kindermishandeling. De afgelopen jaren is het accent bijna geheel verschoven naar huiselijk geweld.

Seksueel geweld

Seksueel geweld staat voor uiteenlopende vormen van seksueel getinte, ongewenste handelingen. Aanranding, verkrachting, seksueel misbruik, genitale verminking en gedwongen prostitutie vallen eronder, maar ook subtiele vormen zoals verbale seksuele chantage of intimidatie. Nieuwe technieken zorgen voor nieuwe vormen van grensoverschrijding. Kinderporno is door internet een commerciële industrie geworden. En nieuwe bevolkingsgroepen nemen hun eigen problemen met zich mee naar Nederland, zoals meisjesbesnijdenis.

De impact van het geweld is vaak ernstig. Geconfronteerd worden met seksueel geweld is voor veel slachtoffers een schokkende ervaring die alle elementen van een trauma in zich draagt: machteloosheid, acute ontwrichting van het bestaan en extreem onbehagen. Het slachtoffer heeft geen controle over de gebeurtenis. Vaak staat zij of hij letterlijk doodsangsten uit. Het geweld ondermijnt het gevoel van veiligheid, ondergraaft het zelfbeeld en het beeld dat het slachtoffer heeft van haar of zijn omgeving.

De schadelijke gevolgen kunnen psychisch, somatisch en psychosomatisch van aard zijn. Soms ook economisch, omdat een slachtoffer haar of zijn werk niet meer kan doen. Bij de meeste slachtoffers zien we een combinatie daarvan. De ernst van de gevolgen is afhankelijk van de ernst en duur van het geweld, de leeftijd waarop het geweld plaatsvond, de relatie van het slachtoffer met de pleger, de ervaren opvang na het geweld en de specifieke omstandigheden rond het geweld en het slachtoffer. De klachten verergeren bovendien vaak doordat slachtoffers jarenlang zwijgen over hun ervaringen en dus niet meteen hulp vragen en krijgen. Uit onderzoek onder cliënten uit de psychiatrie blijkt dat 80 procent van de borderline patiënten en de patiënten met ernstige dissociatieve stoornissen seksueel en/of fysiek geweld in hun voorgeschiedenis rapporteren (Nicolai 2003; Factsheet seksueel geweld; 2009).

Om de gevolgen van seksueel geweld draaglijk te maken en te hanteren, hebben veel slachtoffers baat bij hulpverlening. De behoefte aan hulp, opvang en advies varieert per ervaring en per persoon. Sommigen willen alleen het verhaal een keer kwijt, voor anderen is het belangrijk om in een therapie of samen met lotgenoten ervaringen te delen en te verwerken. Soms wil een slachtoffer aangifte doen bij de politie, soms niet. Het hulpaanbod moet daarom afgestemd zijn op de verschillende behoeften. De hulp kan gericht zijn op: het stoppen van het geweld, het beperken en herstellen van de gevolgen van de ervaring, en het draaglijk maken van blijvende of langdurige gevolgen van de ervaring met het geweld.

Een groot deel van de slachtoffers van seksueel geweld doet geen beroep op de hulpverlening of vindt niet de gewenste hulp. Doordat de problematiek omgeven is met schaamte- en schuldgevoelens komen slachtoffers vaak niet zelf met de ervaring als achterliggende oorzaak van hun problematiek en worden behandeld voor klachten zonder dat bekend is of wordt dat zij slachtoffer van seksueel geweld zijn.

4 Preventie- en hulpverleningsmethoden voor slachtoffers van seksueel geweld

In dit hoofdstuk beschrijven we de gevonden methoden op het gebied van seksueel geweld. Wij hanteren daarbij een indeling in methoden op het gebied van enerzijds preventie en anderzijds hulpverlening. De hulpverlening verdelen we vervolgens weer naar type. We komen dan uit op de volgende indeling:

- Preventie (inclusief seksuele weerbaarheid)

- Hulpverlening
 - Individuele behandeling
 - Groepshulpverlening
 - Systeemaanpak

Preventie en hulpverlening voor plegers van huiselijk en seksueel geweld wordt beschreven in de deelverkenning plegeraanpak. Deze verschijnt begin 2010.

4.1 Preventie inclusief seksuele weerbaarheid

Preventieactiviteiten (op het gebied van seksueel geweld) kunnen we indelen in universele, selectieve en geïndiceerde preventie.

- Universele preventie is gericht op de gehele bevolkingspopulatie, bijvoorbeeld de bevolking door publiekscampagnes informeren over seksueel geweld of over het veiliger maken van openbare ruimten.
- Selectieve preventie is gericht op risicogroepen. Dit zijn groepen die door persoonlijkheidskenmerken, kenmerken van de omgeving en/of hun sociale positie of gezinsachtergrond een verhoogd risico lopen om pleger dan wel slachtoffer te worden van seksueel geweld.
- Geïndiceerde preventie is gericht op individuen die reeds in een risicozone terecht zijn gekomen, bijvoorbeeld omdat zij eerder in aanraking zijn gekomen met seksueel geweld, hetzij als pleger, hetzij als slachtoffer. Geïndiceerde preventie is juist waar het gaat om seksueel geweld erg nuttig en noodzakelijk, omdat slachtoffers en plegers van seksueel geweld een relatief grote kans lopen (nogmaals) slachtoffer of pleger te worden (Rich et al., 2005).

Het vergroten van de weerbaarheid van risicogroepen als kinderen, mensen met een fysieke of verstandelijke beperking of jongeren uit problematische gezinnen, is een belangrijk en veelgebruikte vorm van preventie van seksueel geweld. In de jaren negentig van de vorige eeuw zijn door diverse instellingen, waaronder Riagg's, de toenmalige Rutgers Stichting, het vroegere TransAct en NIZW, de Fiom en GGD's, allerlei preventieprogramma's ontwikkeld. Een goed voorbeeld daarvan is Marietje Kessels. In dezelfde periode kwam vooral vanuit de forensische seksuologie een sterke impuls om plegerhulpverlening (geïndiceerde preventie) te ontwikkelen en werden in het onderwijs preventieprogramma's voor jongens 'als potentiële daders' ontwikkeld zoals Rots en Water, de Marietje Kessels-versie voor jongens (selectieve preventie).

Sinds kort worden ook programma's ontwikkeld voor specifieke doelgroepen zoals vrouwen/mannen/jongens/meisjes met een fysieke en/of verstandelijke beperking, allochtone vrouwen

en meisjes, vrouwen en meisjes die slachtoffer dreigen te worden van gedwongen prostitutie/loverboys. Voor enkele doelgroepen zijn soortgelijke methoden ook in het verleden ontwikkeld, maar de overdraagbaarheid daarvan was gering, bijvoorbeeld doordat ze niet goed gedocumenteerd waren, waardoor ze uit het zicht zijn verdwenen.

Hieronder vindt u de methoden die gericht zijn op preventie. Deze methoden overlappen soms met de methoden die ingezet worden bij de preventie van loverboyproblematiek en jeugdprostitutie (zie hoofdstuk 5).

De onderstaande methoden kunnen we over het algemeen scharen onder selectieve preventie. Alleen bij de methoden 'Gezond en sterk in sekswerk', de methode 'What's love got to do with it?' (Creoolse meiden en tienermoeders) en de methode voor mensen met een licht verstandelijke beperking gaat het om geïndiceerde preventie.

We beschrijven nu per doelgroep de preventieprogramma's voor respectievelijk kinderen, jongeren, prostituees en mensen met een verstandelijke beperking. We spelen met deze indeling in op de methoden die we gevonden hebben. We hebben geen specifieke methoden gevonden voor de doelgroep volwassenen algemeen en ouderen. In de expertmeeting ontstond discussie over de opname van 'Rots en Water' en andere weerbaarheidstrainingen in deze verkenning. Enkele experts waren van mening dat deze methoden te breed zijn om te vermelden in deze specifieke verkenning. Bij niet alle weerbaarheidstrainingen is het effect op deze specifieke doelgroep bekend. Vanwege het belang van 'Rots en Water' hebben wij ervoor gekozen deze methode hier toch te vermelden, maar voor de vele soorten weerbaarheidstrainingen verwijzen wij verder naar de website www.weerbaarheid.nu.

Kinderen

Twee preventieve methoden voor kinderen die zich niet exclusief richten op seksueel misbruik, maar waarvan de effectiviteit waar het gaat om preventie van seksueel geweld door onderzoek is aangetoond, zijn:

- Marietje Kessels project: Preventie van machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag ten opzichte van kinderen.
- Rots en Water: Een psychofysische training voor jongens.

Marietje Kessels project

Doel

Het vergroten van de weerbaarheid van leerlingen van groep 7 en/of 8 van de basisschool, om te voorkomen dat zij slachtoffer worden van machtsmisbruik en/of zichzelf schuldig (gaan) maken aan (seksueel) intimiderend of grensoverschrijdend gedrag.

Werkwijze

Het Marietje Kesselsproject (MKP) is een preventieproject dat zich richt op preventie van machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag ten opzichte van kinderen, zowel door leeftijdsgenoten als door volwassenen. Het aanbod bestaat uit een lessencyclus van tien tot twaalf lessen. De lessen worden onder schooltijd gegeven door speciaal getrainde preventiemedewerkers in aanwezigheid van de betrokken leerkracht. De leerlingen leren voor zichzelf op te komen en te vertrouwen op hun eigen kracht, inventiviteit, gevoelens en intuïtie. Er wordt gewerkt aan een positief zelfbeeld, wilskracht en doorzettingsvermogen (mentale weerbaarheid).

Meisjes krijgen les van een vrouwelijke preventiewerker, jongens van een mannelijke preventiewerker. Dit biedt leerlingen de kans zich positief te identificeren. Daaraan ligt het uitgangspunt ten grondslag dat weerbaarheid verschillende kanten kent, die in verschillende mate voorkomen bij jongens en meisjes. Zo zijn jongens over het algemeen meer vaardig in fysiek weerbaar gedrag, maar zich minder bewust van hun eigen gevoelens en minder vaardig zich in een ander in te leven, lichaamstaal te herkennen en te praten over eigen en andermans gevoelens. Meisjes zijn over het algemeen juist in deze laatste vaardigheden beter, maar hebben weinig of zelfs geen vertrouwen in hun eigen (lichaams)kracht. De ervaring leert dat jongens en meisjes zich vrijer voelen in gescheiden groepen.

Doelgroep

Het Marietje Kesselproject is bestemd voor leerlingen van groep 7 en/of 8 van de basisschool; het richt zich dus op jongens en meisjes in de leeftijd van ongeveer 10 tot 13 jaar.

Toepassingsgebied

Startdatum: gestart in 1990 als project zelfverdediging voor meisjes van groep 7 en 8 van de basisschool in Tilburg.

Looptijd: doorlopend.

Toepassingsgebied: op verschillende scholen in Nederland onder verschillende namen. Het Marietje Kesselsproject is uitgegroeid tot veertig projecten met 1123 groepen (Ince e.a., 2004).

Materialen

Handboek, te bestellen via www.swp.nl

Een bijbehorend huiswerkschrift is gratis te downloaden.

De bijbehorende video is niet meer te bestellen, wel te leen bij een aantal GGD'en, regionale projectbureaus, etc.

Voor adressen kijk op www.weerbaarheid.nu zoek op Marietje Kessels project.

Effectonderzoek

Vegt, A.L. van der e.a. (2001) Je verweren kun je leren. Evaluatie van de Marietje Kesselsprojecten. Amsterdam, Regioplan Onderwijs en Arbeidsmarkt.

Het MKP staat uitgebreid beschreven in de Databank effectieve jeugdinterventies.

Rots en Water

Doel

Het doel van het Rots en Water programma is jongens te leren hun energie op een positieve manier in te zetten en hen zelfrespect en respect voor anderen bij te brengen. Jongens worden ondersteund bij het ontwikkelen van sociale vaardigheden, innerlijke kracht, morele ontwikkeling en richtingsgevoel.

Werkwijze

Het Rots en Water programma is een weerbaarheidsprogramma met een meervoudige doelstelling en een breed pedagogisch perspectief. Er wordt met een psychofysieke didactiek gewerkt waarin met behulp van veel fysieke oefeningen mentale en sociale vaardigheden aangeleerd worden. De termen rots en water staan respectievelijk voor standvastigheid en flexibiliteit, terug te vinden in de oosterse gevechtskunsten karate en tai-chi. In Rots en Water zitten elementen van deze sporten, waarbij jongens juist wordt geleerd dat je er in een bedreigende situatie niet meteen op los slaat.

De thema's zijn zelfbeheersing, zelfreflectie en zelfvertrouwen. Hierop voortbouwend is het mogelijk aandacht te hebben voor de thema's veiligheid, integriteit, assertiviteit, communicatie, en het vinden

van een eigen weg (innerlijk kompas) dat met anderen verbindt en richting geeft (solidariteit en spiritualiteit). Het thema solidariteit vervult een belangrijke functie en heeft een direct verband met een ontwikkelend besef van waarden, normen en omgangsvormen.

Doelgroep

Rots en Water is ontwikkeld als een seksespecifiek programma voor jongens binnen de bovenbouw van het basisonderwijs (basisprogramma); binnen het voortgezet onderwijs (basis en vervoloprogramma); jeugdhulpverlening en jeugd detentie.

De ervaring heeft echter geleerd dat meisjes ook veel profijt en plezier beleven aan het programma.

Voor meisjes (en ook voor sommige jongens) is een extra bouwsteen aan het programma toegevoegd: leren in actie te komen in een bedreigende of stressvolle situatie.

Het programma komt het best tot zijn recht als met afzonderlijke jongens- en meisjesgroepen wordt gewerkt.

De eerste 8 lessen van de cursus zijn geschikt voor jongeren vanaf 9 jaar (bovenbouw basisschool).

De laatste 6 lessen zijn gericht op de thema's seksualiteit, zelfverwezenlijking en spiritualiteit, en daarom beter geschikt voor jongeren van 13 à 14 jaar en ouder.

Toepassingsgebied

In 1993 startte Freerk Ykema met de ontwikkeling van het Rots en Water programma voor het onderwijs en de jeugdhulpverlening

Op jaarbasis worden verspreid over 6 landen meer dan 30 driedaagse trainingen georganiseerd en een veelvoud aan kortere presentaties.

Verspreid over verschillende landen (waaronder Australië) zijn inmiddels meer dan 4000 docenten getraind. In Nederland zijn er op dit moment 500 docenten. Elk jaar komen daar 150 bij.

Aansluiting bij interne activiteiten: Op scholen worden de trainingen veelal gegeven door docenten lichamelijke oefening en/of leerlingbegeleiders of schoolpsycholoog. Er zijn koppelingen te maken naar lessen levensbeschouwing, maatschappijleer, biologie (seksualiteit) en mentorlessen.

Materialen

Ykema, F. (2002) Rots & Water Praktijkboek Amsterdam, Uitgeverij SWP Ykema, F. (2002) Het Rots & Water perspectief, basisboek/theorieboek Amsterdam, Uitgeverij SWP

Videoband Rots & Water Basisoefeningen, 2002. St. Maarten: Rots & Water Instituut

Effectonderzoek

Langhorn, K. (2008). Measuring psycho-social skills development after implementing the Rock and Water program.

(2006) Bringing it Together, 22 case studies of Rock and Water in various settings.

Dit boek bevat veelvoud aan effectonderzoek en implementaties van het Rots en Waterprogramma binnen het BO, VO, hulpverlening, vluchtelingen/minderheden.

Het is een gezamenlijke productie van de Universiteit van Newcastle en het Gadaku Institute/Rots en Water Instituut Nederland.

4.1.1 Jongeren

Loving me, loving you

Project voor leerlingen van de tweede of derde klas van het VMBO over verkering, liefde en hoe je een relatie leuk kunt houden.

Doel

Jongeren informeren over (het ontstaan van) relatiegeweld en het voorkómen ervan; jongeren leren praten over verliefdheid en (hun eigen) relaties; de kwaliteit van relaties onderling leren bespreken; jongeren signalen laten herkennen van een (beginnend) gewelddadige relatie; alternatieven aanreiken voor gewelddadig gedrag in relaties.

Werkwijze

Het project omvat interactief theater, een workshop, preventielessen voor leerlingen, een ouderavond en een docententraining. Tijdens de workshop worden video-opnamen gemaakt die weer gebruikt worden tijdens een ouderavond. Docenten kunnen een training volgen waarbij zij leren signaleren en wat te doen met leerlingen waarvan men vermoedt dat zij problemen ondervinden in hun verkeringsrelatie. Verder is in de voorbereiding aandacht voor de eerste opvang en wordt deze op de school geregeld. Er worden afspraken gemaakt met de leerlingbegeleiding, schoolarts, schoolverpleegkundige of schoolmaatschappelijk werker om eventueel als vangnet te dienen.

Toepassingsgebied

Het project is gestart in Vlaardingen, waar alle scholen in het voortgezet onderwijs in 2006 met het thema aan de slag zijn gegaan. Docenten van deze scholen hebben een training gevolgd en het interactief theater is uitgevoerd.

In februari 2006 is het lespakket landelijk gelanceerd en het materiaal is te bestellen via uitgeverij Zorn.

Praktische gegevens

Op de site www.lovingmelovingyou.nl staat de opzet en onderdelen van het programma beschreven. Hier zijn ook een handleiding met de docententraining en een draaiboek van de ouderavond te downloaden.

De DVD is te bestellen bij Uitgeverij Zorn

Theateruitvoering Raak! is te boeken via Zorn

Docentenhandleiding en leerlingenboekjes zijn gratis te bestellen bij Zorn

Voor bestelling en reserveren theatervoorstelling: www.zorn.nl

Effectonderzoek

Voor zover bij ons bekend is er geen effectonderzoek uitgevoerd.

Publicaties

Voor zover bekend zijn er geen publicaties.

Stay in love

Een primair preventieprogramma om partnergeweld onder jongeren van 16 tot 20 jaar te voorkomen.

Doel

Het doel van het project is het vergroten van kennis en bewustwording van jongeren over wat een gezonde relatie is, het beïnvloeden van houding en gedrag van jongeren ten opzichte van relaties en het voorkomen dat relatieproblemen leiden tot relationeel geweld. Het project bestaat o.a. uit een lessenserie voor het onderwijs (vier sessies), een website, een folder, een poster, visitekaartjes en een relatietest.

Toepassingsgebied

Het materiaal kan worden ingezet op scholen, in het jongerenwerk en kerken, via imams, sportclubs en het uitgaansleven.

Voortgang

Het programma Stay in Love+ is in 2008 doorontwikkeld door MOVISIE, het Trimbosinstituut, de Parnassia-Bavo groep en Dimence, op basis van het programma Stay in Love uit 2006 en het Canadese programma Safe Dates uit 2004. De opdracht hiertoe is gegeven door het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid en wordt gefinancierd door het Ministerie van Justitie.

In 2009 zal in drie regio's (Zuidoost Brabant, Utrecht en Kampen e.o.) een pilot worden uitgevoerd, die tegelijkertijd wetenschappelijk op effectiviteit worden onderzocht door het WODC. In elke regio zetten de regiocoördinatoren (van GGD'en en GGZ-instellingen) netwerken op om de fysieke materialen van Stay in Love+ te verspreiden.

Per 1 januari 2009 is de website 'Stay in Love' in de lucht. Het is de bedoeling dat het programma per 1 september 2009 algemeen beschikbaar komt, en dat dan ook de overige materialen te bestellen zijn.

Materialen

- een lessenserie/docentenhandleiding
- de website www.stayinlove.nl
- een poster
- een relatietest
- kaartjes van creditcardformaat met toepasselijke oneliners over hoe een goede relatie er uit kan zien.

Evaluatieonderzoek:

Borne, A. van den (2006). Stay in love: Primaire preventie van relatiegeweld onder jongeren: Proces evaluatie. Utrecht, Trimbos-instituut en Transact.

In 2009 zal in drie regio's (Zuidoost Brabant, Utrecht en Kampen e.o.) een pilot Stay in Love worden uitgevoerd, die tegelijkertijd wetenschappelijk op effectiviteit zullen worden onderzocht door het WODC.

Train-de-trainer. Omgaan met seksueel grensoverschrijdend gedrag op school

Een handleiding voor professionals. Leeuwarden: Fier Fryslân, 2008

Een handleiding voor een train-de-trainers programma voor professionals die met jongeren werken. Deze biedt praktische interventies in het omgaan met allerlei vormen van grensoverschrijdend gedrag, maar gaat ook over de moeite die professionals kunnen hebben in het signaleren en bespreekbaar maken van grensoverschrijdingen en over hun eigen normen en waarden. Daarnaast besteedt de handleiding ruim aandacht aan het basisklimaat (waarden en normen) binnen de school en het belang van goede samenwerking met andere organisaties en professionals.

What's love got to do with it?

Werkwijze

'What's love got to do with it?' is een weerbaarheidstraining voor Creoolse meiden en tienermoeders. De training is onderdeel van het project 'Eerder praten dan zwijgen'. Dit project werd door het Surinaams Inspraakorgaan uitgevoerd en bestond uit diverse activiteiten om huiselijk geweld bespreekbaar te maken en te bestrijden: radiohoorspelen, interactieve radio-uitzendingen,

voorlichtingsbijeenkomsten en trainingen. De trainingen richtten zich op het vergroten van de weerbaarheid van Creoolse en Hindostaanse meiden/vrouwen en de bewustwording van handelingsalternatieven voor gewelddadig gedrag bij Creoolse en Hindostaanse mannen. In deze beschrijving wordt alleen de activiteit gericht op jongeren belicht; de weerbaarheidstraining voor Creoolse meiden en tienermoeders.

Theoretische onderbouwing

Niets over bekend.

Doelgroep

Doelgroep van de weerbaarheidstrainingen waren Creoolse meiden en tienermoeders in de leeftijd van 14 t/m 23 jaar.

Doel

Doelen van de weerbaarheidstraining zijn:

- Het bevorderen van een positief zelfbeeld en vergroten van de zelfwaardering van Creoolse meiden en tienermoeders;
- Het bevorderen van hun bewustwording om vormen van geweld te herkennen;
- Het bevorderen van hun bewustwording om de relatie te zien tussen traditionele genderrollen en geweld tegen meisjes en vrouwen;
- Het ontwikkelen van hun vaardigheden om de vorm van machtsongelijkheid van deze rollen te doorbreken;
- Het aanreiken van handvatten om zichzelf tegen de verschillende vormen van geweld te beschermen;
- Het aanreiken van handvatten aan deze doelgroep om vriendinnen te helpen die in een geweldrelatie zitten.

Visie

De weerbaarheidstrainingen zijn gebaseerd op de empowerment-benadering.

Effectonderzoek

Uit de groepsevaluaties bleek dat de trainingen tegemoet komen aan de doelstellingen. De training heeft een positief effect op het zelfbeeld en de zelfwaardering van de deelnemers.

Overdraagbaarheid

De deskundigheid van de trainsters gecombineerd met inzicht in culturele patronen en het functioneren als rolmodel uit dezelfde etnische groep, is erg specifiek. Er zijn niet veel dergelijke trainsters in Nederland, dus dit beperkt de overdraagbaarheid.

Er is wel een draaiboek/handleiding beschreven en er ligt een voorstel voor een train-de-trainerscursus, dat tot op heden niet is geïmplementeerd.

Ontwikkeld door: SIO (weerbaarheidstraining door Irma Accord en Marcia Bouterse)

Financiering: SoZaWe/DE, Oranjefonds, VSBfonds

Literatuur

Verslag over de SIO weerbaarheidstrainingen 'Eerder praten dan zwijgen', SIO, Utrecht, maart 2007

Theater

Preventieprogramma's voor seksueel geweld vinden ook plaats in de vorm van theater. Er zijn veel theaterproducties die, door middel van interactiviteit, op scholen of in buurthuizen voorlichting en bewustwording willen bewerkstellen bij jongeren. Voorbeelden hiervan zijn 'Bijvoorbeeld de liefde. Forumtheater bij voorlichting en educatie aan vluchtelingenjongeren', 'Lafferbooi', 'Boysboysboys' en 'Hoezo 'lover'boys'.

We beschrijven deze theatergroepen en –producties niet allemaal afzonderlijk. Alleen waar ze een onderdeel vormen van een methode, hebben we ze beschreven. U vindt ze wel terug in het overzicht in de bijlage.

4.1.2 Prostituees

Gezond en sterk in sekswerk

Doel

Het project Gezond en Sterk in Sekswerk bestaat uit vijf interventies die zich richten op het vergroten van de seksuele gezondheid en het weerbaar maken van prostituees.

Werkwijze

Onder het project vallen de volgende interventies:

- Cursus Nederlandse taal voor anderstalige prostituees, ontwikkeld door GGD Amsterdam
- Project zelfverdediging voor raam- en straatprostitutie, ontwikkeld door Prostitutie Informatie Centrum
- Je lijf en je leven, een groepsinterventie ontwikkeld door GGD Rotterdam
- Weerbaarheid en bewustzijn van eigen levensstijl ontwikkeld door SHOP Den Haag
- Groepstrainingen in het teken van weerbaarheid ontwikkeld door GGD Twente

Samenwerkingspartners

GGD Amsterdam
Prostitutie Informatie Centrum
GGD Rotterdam
SHOP Den Haag
GGD Twente

Documentatie

Het handboek met een complete uitleg van alle interventies is bij Soa Aids Nederland beschikbaar. Hierin is ook de evaluatie van de programma's terug te vinden.

Effectonderzoek

De RNG heeft het project, dat werd gecoördineerd door SOA Aids Nederland, geëvalueerd. De evaluatie is opgenomen in de manual.

4.1.3 Mensen met een verstandelijke beperking

Als een meisje nee zegt

Programma voor moeilijk lerende jongens en meisjes, ter voorkoming van seksueel geweld.

Doel

Het doel van het programma is het leren verkennen van eigen en andermans grenzen en leren positief contact te maken.

De subdoelstellingen voor het programma voor jongens zijn:

- herkennen van prettige en onprettige aanrakingen;
- herkennen van eigen grenzen en die van anderen;
- contact maken met meisjes;
- omgaan met situaties waarin de ander iets anders wil;
- omgaan met groepsdruk.

De subdoelstellingen voor het programma voor meisjes zijn:

- herkennen van prettige en onprettige aanrakingen;
- herkennen van eigen grenzen;
- leren 'nee' zeggen;
- leren hulp vragen;
- tegengaan van het idee dat meisjes zelf seksueel geweld uitlokken.

Korte beschrijving

Het preventieprogramma bestaat uit:

- een uitgebreide handleiding voor begeleiders waarin de bijeenkomsten zijn uitgewerkt;
- een video voor jongens getiteld 'Omgaan met elkaar';
- een video voor meisjes getiteld 'Als je lastig gevallen wordt';
- een gebruiksaanwijzing bij de videobanden voor de begeleider;
- een werkschrift voor jongens en één voor meisjes.

Op de videobanden worden scènes, zoals beschreven in de handleiding, nagespeeld door jongeren van 15 tot 18 jaar. Iedere scène heeft zowel een negatieve- als een positieve afloop. Hierbij wordt ingegaan op het omgaan van afwijzingen (jongens) en het 'nee' zeggen bij ongewenste situaties (meisjes). Het werkschrift voor jongens en meisjes geeft onderwerpen weer als machtsmisbruik, eigenwaarde, seksueel geweld en veiligheid.

Doelgroep

Zwakbegaafde, moeilijk lerende jongens en meisjes vanaf twaalf jaar.

Effectonderzoek

Er is ons geen effectonderzoek bekend.

Overdraagbaarheid

Het programma is moeilijk overdraagbaar omdat het materiaal niet beschikbaar wordt gesteld

Praktische informatie

'Als een meisje nee zegt': Programma's ter voorkoming van seksueel geweld voor moeilijk lerende jongens en meisjes. Han Spanjaard m.m.v. Olga ten Hove; Amsterdam: RIAGG Zuid Nieuw-West, 1993.

Deurtje Open, Deurtje Dicht (DODD)

Lespakket over sociale weerbaarheid en relatievorming

Doel

Het lespakket is voor mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking en beoogt hen bewuster te maken van zichzelf en hen sociaal weerbaarder te maken. Er is veel aandacht voor fysieke en verwerkingsoefeningen en voor het leerproces er omheen.

Werkwijze

Het pakket behandelt negen thema's, die in zijn geheel maar ook apart gebruikt kunnen worden. Het materiaal kan op maat worden toegesneden, door zowel de snelheid waarmee thema's worden behandeld, als door de gekozen thema's aan te passen aan de cursist. De thema's zijn eigenwaarde, zelfvertrouwen aanleren, gevoelens herkennen, benoemen en uiten, vriendschap en relaties en de verschillen daartussen, pesten, seksuele intimidatie en macht binnen relaties. De spelscènes op de dvd's zijn grotendeels gespeeld door mensen met een handicap.

Het pakket is ook toepasbaar voor therapeuten en behandelaars die verwerking van machtsongelijkheid en misbruik ten doel hebben. Het materiaal is zowel te gebruiken door ouders van mensen met een beperking, als door begeleiders.

Overdraagbaarheid

Bij het lespakket is een train-de-trainersprogramma voor begeleiders/trainers ontwikkeld, dat moet worden gevolgd.

Materialen

Het DODD-pakket bestaat uit twee dvd's van ieder 120 minuten, een boek met inhoudelijke informatie voor begeleiders/trainers en oefeningen voor cursisten (WerkBoek), een oefenboek voor cursisten (DoeBoek), een gevoelsplaten serie, signaalplaatjes en tips voor sociaal en weerbaar gedrag.

Effectonderzoek

Voor zover bekend heeft er geen effectonderzoek plaats gevonden.

4.2 Hulpverlening aan slachtoffers

Hulpverlening aan slachtoffers van seksueel geweld kunnen we indelen in individuele hulpverlening, groepshulpverlening en systeemaanpak.

Het eerste aanbod is ontwikkeld in de jaren zeventig van de vorige eeuw (de tweede feministische golf), voor vrouwen en door vrouwen. Telefonische hulpdiensten, face-to-face hulpverlening en groepshulpverlening werden werkenderwijs ontwikkeld, veelal in het alternatieve circuit. Dit aanbod is deels ter ziele gegaan en voor een deel overgenomen door reguliere aanbieders zoals Korrelatie, GGZ en Algemeen Maatschappelijk werk (AMW). Vooral het groepsaanbod is grotendeels verdwenen. Dit valt in deze verkenning niet op, omdat juist groepsaanbod relatief vaak op papier is gezet en gepubliceerd, door bijvoorbeeld de FIOM en MOVISIE. Maar het huidige aanbod bestaat toch grotendeels uit individuele hulpverlening. Dat is echter veel minder vaak beschreven in methoden. Groepshulpverlening is in deze tijd misschien minder rendabel, het kost meer tijd en is logistiek lastiger, zeker in een tijd waarin digitale hulpverlening steeds meer in zwang komt. Toch zijn de werkzame elementen van groepshulpverlening niet verouderd of verdwenen.

Instellingen die methodisch werken zijn bijvoorbeeld het Landelijk Centrum Vroegkinderlijke Chronische Traumatisering. Dat deze instellingen niet opgenomen zijn komt door het feit dat zij weliswaar methodisch werken, maar geen methode hanteren volgens de definitie die wij gebruiken. Religieuze instellingen als In de Bres of Eleos hebben vaak een eigen aanbod.

Een andere ontwikkeling in het aanbod is de toename van hulp voor mannelijke slachtoffers van seksueel geweld, zij het nog mondjesmaat. Ook andere doelgroepen komen meer in het vizier, zoals allochtone meisjes en vrouwen, en mensen met een verstandelijk beperking. Daarnaast is een ontwikkeling gaande van individuele naar meer systeemgerichte benaderingen. De toenemende aandacht en hulpverleningsmethoden voor plegers komen in het deelrapport Preventie en hulpverlening aan plegers van huiselijk en seksueel geweld aan de orde.

4.2.1 Individuele hulpverlening

Individuele hulpverlening voor slachtoffers van seksueel geweld is er in vele soorten en maten: psycho-educatie, psychosociale begeleiding, psychotherapie, lichaamsgerichte therapie en internethulpverlening. Sommige methoden zijn specifiek ontwikkeld om slachtoffers van seksueel geweld te helpen, andere zijn voor een bredere problematiek ontwikkeld.

STEPS

Doel

Het doel van Steps is klachten, gerelateerd aan misbruik, te reduceren.

Doelgroep

De methode is ontwikkeld voor een meidengroep, maar kan ook eventueel in een jongensgroep worden gebruikt.

Werkwijze

Steps is ontwikkeld als groepsaanbod. Het bijzondere (en de reden waarom wij Steps ook hier noemen) is dat deze therapie ook in individuele sessies kan worden aangeboden. Van het individuele aanbod wordt vooral gebruikgemaakt door jongens, omdat het aantal jongens dat zich aanmeldt zo gering is dat daar geen groep mee te vormen is.

Zie voor een verdere beschrijving van STEPS onder 4.2.2.2

Fasegerichte behandeling na seksueel trauma

Doel

Verwerking van traumatische herinneringen aan seksueel misbruik.

Doelgroep

Cliënten met een geschiedenis van (vroeg) seksueel misbruik.

Werkwijze

Bij de behandeling van vroeg getraumatiseerde cliënten lijkt klinische consensus te bestaan over een basaal fasemodel, bestaande uit de volgende drie fasen:

1. Stabilisatie en symptoomreductie;

2. Behandeling van traumatische herinneringen;
3. re-integratie en rehabilitatie. (Boon, 2008).

Bij de toepassing van dit fasemodel gaat het om een vorm van psychotherapie waarin psychodynamische en cognitief-gedragstherapeutische principes geïntegreerd worden. Het gaat om het versterken van draagkracht en het bevorderen van grotere stabiliteit in het dagelijks leven, management van traumatische herinneringen en overspoelende gevoelens, psycho-educatie, identificeren van triggers en aanleren van technieken om herbelevingen te voorkomen. Een aantal van de technieken kan ook aangeleerd worden tijdens een vaardigheidstraining in een groep. Een groepsprogramma is echter niet voor alle cliënten geschikt.

Effectonderzoek

Deze uit de klinische praktijk voortgekomen fasegerichte benadering is voorlopig min of meer de zorgstandaard - voorlopig, omdat systematisch onderzoek naar effectieve behandeling van posttraumatische stress door chronische traumatisering nog in de kinderschoenen staat. Standard of care slaat in dit verband op de werkwijze die het forum van deskundigen voorstaat op grond van wetenschappelijk onderzoek en in de vakliteratuur beschreven klinisch waardevol gebleken en ethisch verantwoorde methoden (Van der Hart, 1999).

4.2.1.1 *Internethulpverlening*

Digitale hulpverlening voor jongeren

Internetbehandeling van jongeren met een eenmalig seksueel trauma

Doel

Doel van deze therapie is hulp te bieden aan jongeren met een seksueel geweldervaring.

De digitale hulpverlening voor slachtoffers van seksueel geweld is een geprotocolleerde schrijftherapie waarbij gebruik wordt gemaakt van psycho-educatie, exposure en cognitieve herstructurering. De behandeling richt zich op aanrandings- en verkrachtingsslachtoffers tussen de 14 en 18 jaar waarbij de dader geen gezinslid is. Digihulp beoogt onder anderen jongeren te bereiken die niet met anderen over hun ervaringen willen of kunnen praten. Voordat tot behandeling wordt overgegaan, worden de jongeren die zich hebben aangemeld gescreend op geschiktheid. Als digitale behandeling niet verantwoord lijkt, wordt andere hulp gezocht.

De behandeling is voor jongeren van 14 tot en met 25 jaar die een negatieve seksuele ervaring hebben meegemaakt. (aanranding, verkrachting en hands-off delicten zoals exhibitionisme, voyeurisme en seksueel geweld via internet). De online behandeling is landelijk beschikbaar.

Personen van 26 jaar of ouder met een negatieve seksuele ervaring kunnen deelnemen aan de online behandeling 'Stress door schokkende ervaring'.

Werkwijze

De internetbehandeling is een geprotocolleerde posttraumatische stressbehandeling, gericht op het verwerken van het trauma en het beter leren omgaan met klachten als gevolg van het trauma. Door schrijfopdrachten doorlopen jongeren een aantal fasen in de behandeling, zoals exposure, cognitieve herstructurering, afscheid en toekomst. Op verschillende momenten in de behandeling wordt door psycho-educatie gewerkt aan het bevorderen van seksuele gezondheid en gezond seksueel gedrag. Onderwerpen die hierbij aan de orde komen zijn inzicht in mogelijke gevolgen van het seksuele trauma op het zelf(beeld), op gedachten, gevoelens, het lichaam, seksualiteit, intimiteit, relaties en gedrag.

Ook is er aandacht voor het bijstellen van disfunctionele/niet helpende gedachten of ideeën. De behandeling duurt ongeveer negen weken. De behandeling gebeurt door speciaal hiervoor opgeleide behandelaars, en via een speciale, beveiligde website. De behandelaar neemt indien nodig telefonisch contact op met de jongere.

Praktische informatie

De ontwikkeling van deze behandeling is een initiatief van de RNG, in samenwerking met Interapy en de Universiteit van Amsterdam. De behandeling wordt uitgevoerd door speciaal getrainde psychologen van Interapy en Fier Fryslân.

www.interapy.nl.

Effectonderzoek

In de pilotfase van dit ontwikkelproject worden bij 15 tot 20 jongeren de eerste inzichten verkregen in de behandel-effecten en worden de verschillende onderdelen (site, intakeprocedure, de trajecten) kwalitatief geëvalueerd.

Tijdens de onderzoeksfase worden de effecten van de behandeling geëvalueerd bij een testgroep van 100 jongeren. Daarnaast is er een controlegroep; deze jongeren doen mee aan het onderzoek vóórdat ze de behandeling krijgen. Zij moeten maximaal twee maanden wachten op de behandeling. Jongeren worden direct na afloop van de behandeling en na zes maanden nogmaals verzocht om vragenlijsten ten behoeve van het effectonderzoek in te vullen.

Digitale hulpverlening voor jongeren door maatschappelijk werkers

Werkwijze

Op de website www.internethulpverlening.nl kunnen jongeren digitaal in contact treden met hulpverleners van het maatschappelijk werk. De hulpverlening is niet specifiek gericht op seksueel misbruik. Vragen kunnen worden gesteld, informatie gelezen en men kan deelnemen aan een forum.

Visie/uitgangspunten

Het internet is een vast onderdeel van de samenleving geworden, zowel op het gebied van ontmoeting als communicatie. De hulpverlening heeft de opdracht om zichtbaar aanwezig en vindbaar te zijn op het internet. De landelijke website regelt sinds 2006 de ontmoeting tussen hulpzoeker en de hulpaanbieder. Anonieme, schriftelijke hulpverlening op afstand is een aanvulling op het bestaande hulpverleningsaanbod.

Doel

- Drempel te verlagen;
- Bereikbaarheid te verhogen;
- Het leveren van een integraal aanbod van hulpverlening, lotgenotencontact, psycho-educatie;
- Hulpvrager te verbinden met de juiste hulpverlener

Doelgroep

Jongeren in Nederland die negatieve ervaringen heeft met seksueel misbruik.

Aanpak

De hulpzoeker kan via een matching-module zelf bepalen wie de meest passende hulpverlener is. De match vindt plaats aan de hand van vaste categorieën. De volgende categorieën kunnen daarbij zoal van toepassing zijn: regio, doelgroep, problematiek, leeftijd, sekse, achtergrond, ervaring.

Ook aanbieders selecteren via dezelfde website die categorieën die voor hen speciaal van toepassing zijn. Het programma geeft de resultaten aan de hand van de gevonden overeenkomsten. Uiteindelijk maakt de hulpzoeker een definitieve keuze.

Er is een landelijke startpagina met een integraal aanbod van;

1. psycho-educatie;
2. lotgenotencontact via een groepsforum;
3. via de matchingsmodule komt men in contact met de juiste hulpverlener.

Na de juiste match kan de hulpverlener een privémailbox aanmaken d.m.v. een gebruikersnaam en wachtwoord. Zo ontstaat er een beveiligde internetomgeving die voor zowel de hulpvrager als de hulpverlener bereikbaar is, op ieder moment van de dag, vanuit elke willekeurige internetplek. Deze aanpak sluit direct aan bij de doelgroep die gebruik maakt van het internet, en is daarmee laagdrempelig en direct.

Toepassingsgebied

De aanpak garandeert een optimaal bereik voor de hulpzoeker, want het complete overzicht van aanbod is bereikbaar via een landelijke website in Nederland. Hetzelfde geldt voor de aanbieders, want via internet ontstaat er een maximaal bereik van het aanbod. Via de website kan een gekwalificeerde hulpverlener/organisatie zich aanmelden als vaste aanbieder. Binnen twee weken kan het aanbod volledig operationeel worden. Via de site kunnen hulpverleners gebruik maken van een intervisieforum.

Materialen

Landelijke website met een integraal forum, een kennisomgeving, een matchingsmodule en een mailboxsysteem.

Effectonderzoek

De website genereert specifieke rapportages, ondermeer over bereik en resultaten van de matches. Iedere aangemaakte mailbox bevat een standaardbericht met een klanttevredenheidonderzoek.

4.2.1.2 Individuele hulpverlening: breed in te zetten methoden

De hier beschreven methoden zijn niet specifiek ontwikkeld om gebruikt te worden in de hulpverlening bij seksueel geweld, maar ze worden er wel vaak voor ingezet. De methoden zijn bewezen effectief of worden daar momenteel op onderzocht.

Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR)

Doel

Verwerking van herinneringen aan identificeerbare traumatische ervaringen. Hierdoor kunnen problematische gevoelens en klachten, ontstaan als gevolg van die herinneringen en het lijden dat daarmee gepaard gaat, worden verminderd. Daarnaast het stimuleren van zelfvertrouwen en positieve gevoelens.

Werkwijze

Eye Movement Desensitization & Reprocessing (EMDR) is een in 1987 ontwikkelde behandelmethodede voor kinderen, jeugdigen en volwassenen van alle leeftijden die lijden aan traumagerelateerde stoor-

nissen, waaronder Acute Stress Stoornis (ASS) of Post Traumatische Stress Stoornis (PTSS). Specifiek voor deze aanpak is de afwisselende links-rechtsstimulering van de hersenen, bijvoorbeeld via een koptelefoon of via oogbewegingen, waardoor een nieuw netwerk in de hersenen ontstaat. EMDR is in 1987 ontwikkeld door F. Shapiro, die ontdekte dat snelle oogbewegingen, gecombineerd met het oproepen van de traumatische herinneringen, een kalmerend effect heeft op storende gedachten en herinneringen. EMDR mag alleen worden aangeboden door behandelaars die daarvoor een speciale opleiding hebben gevolgd. De behandeling vindt plaats volgens een vast protocol dat uit acht stappen bestaat.

Documentatie

De Jongh, A., E. Ten Broeke (2003) Handboek EMDR: een geprotocolleerde behandelmethode voor de gevolgen van psychotrauma (derde druk 2006) Amsterdam, Harcourt publishers
ISBN 90 265 1724 6

Door EMDR Kind en Jeugd is cursusmateriaal ontwikkeld, bestemd voor de opleiding en bijscholing van kinder- en jeugdtherapeuten. De materialen worden beschikbaar en toegankelijk gemaakt bij de respectievelijke trainingen.

Effectonderzoek

Er is een beschrijving van de methode en de effectiviteit opgenomen in de Databank Effectieve sociale interventies.

Aandachtgerichte cognitieve therapie

Doel

Cliënten leren zich bewust te worden van oude automatische reactiepatronen en leren over te stappen op bewust waarnemen en handelen. Aandachtgerichte therapie richt zich vooral op het aanvaarden van wat zich voordoet in het moment, in plaats van dit te beoordelen of te veranderen; accepteren van gevoelens en gedachten zoals ze zijn in plaats van zelfkritiek, vermijden of onderdrukken. Het is een methode om anders te leren omgaan met depressie, angst, chronische pijn, en andere klachten, zodat men er minder problemen van ondervindt in het dagelijks leven en waardoor de kwaliteit van leven verbeterd.

Doelgroep

Cliënten met klachten als angsten, depressie, stress, chronische pijn. Omdat het doel van de therapie gericht is op anders omgaan met gedachten, emoties en gedrag, kunnen slachtoffers van seksueel geweld met klachten ook profijt hebben van de therapie.

Werkwijze

In acht sessies worden meditatietechnieken aangeleerd waardoor automatische reactiepatronen losgelaten kunnen worden. De cliënt leert anders omgaan met en ervaren van angsten, depressies, chronische pijn, etc. In de therapie wordt gebruik gemaakt van begeleide aandachts- en concentratieoefeningen, bewegingsoefeningen en zit- en loopmeditatie.

In de training komen verschillende cognitieve en gedragstherapeutische interventies aan de orde zoals: psycho-educatie en oefeningen rondom aard van het denken, registratie van cognities rond (onprettige gebeurtenissen, het leren herkennen van kenmerkende negatieve gedachten, signalen van een dreigende depressie of angst leren herkennen, plezierige activiteiten invoeren en het maken van een terugvalpreventieplan.

Mindfulness is de Engelse vertaling uit het Sanskriet van het woord vipassana. Het is het centrale begrip in de Mindfulness Based Cognitive Therapy (MBCT of Aandachtgerichte Cognitieve Therapie (ACT/AGCT). John Kabat-Zinn ontwikkelde vanaf 1970 Mindfulness Based Stress Reduction (MBSR), een oefenprogramma voor patiënten met chronische medische klachten (pijn, kanker, psoriasis). MBSR verbindt elementen van oosterse mindfulness met moderne westerse psychologie. De Mindfulness Based Cognitive Therapy (MBCT) is vanaf 1992 door Segal, Teasdale en Williams in Canada en Engeland, ontwikkeld als terugvalpreventie-methode bij recidiverende depressies.

Toepassingsgebied

De training wordt door verschillende instituten aangeboden aan cliënten. De meeste van deze instituten trainen ook collega-therapeuten/psychologen, of bieden incompany-trainingen aan.

Materiaal

Segal, Z.V., Williams, J.M.G. & Teasdale, J.D., (2004). Aandachtgerichte cognitieve therapie bij depressie: een nieuwe methode om terugval te voorkomen. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds

Effectonderzoek

Er is veel (buitenlands) onderzoek gedaan naar de effecten van aandachtgerichte cognitieve therapie. Bijvoorbeeld:

Baer, R. (2003). Mindfulness training as a clinical intervention: a conceptual and empirical review. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10 (2), 125-142.

Het is een therapie die sterk in opkomst is, waarvan de effectiviteit bewezen is. Het is nog niet duidelijk welk effect de therapie heeft op slachtoffers van seksueel geweld.

De sectie Gezondheidspsychologie van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Universiteit Leiden doet onderzoek naar de effecten van een achtweekse aandachtstraining op kwaliteit van leven.

Meer informatie:

www.aandachtgerichtecognitievetherapie.nl

4.2.2 Groepshulpverlening

Het aanbod aan groepshulpverlening is zeer divers en richt zich op verschillende specifieke groepen. We bespreken achtereenvolgens het aanbod voor kinderen, jongeren en adolescenten, vrouwen, moeders, mannen, volwassenen algemeen en mensen met een verstandelijke beperking.

4.2.2.1 Groepshulpverlening aan kinderen

Horizonmethodiek

Groepshulpverlening voor kinderen met seksueel misbruik ervaringen

Doel

Doel is het verwerken van de traumatische (seksuele) gebeurtenissen. Kinderen leren weer te voelen en te vertrouwen in eigen gevoelens. Ze leren ook weer vertrouwen te krijgen in andere kinderen en volwassenen.

Werkwijze

Kinderen verwerken in groepsverband hun ervaringen met het seksueel misbruik. Door op een open en vanzelfsprekende manier te praten over het misbruik kunnen kinderen via werkvormen en spel het misbruik verwerken en weer vertrouwen krijgen in volwassenen en leeftijdgenoten.. Naast de groepen voor kinderen zijn er parallelgroepen voor de niet misbruikende ouder(s). De verwerkingsgroep biedt een plek om samen in een ontspannen sfeer te praten, te tekenen, te spelen en te bewegen met als centraal thema dat wat is gebeurd. Voor kinderen is verwerken in een groep vaak makkelijker omdat zij steun aan elkaar hebben. In de groep wordt niet om het misbruik heen gedraaid. Vanaf de eerste sessie wordt het misbruik door de therapeuten ter sprake gebracht.

De behandelduur is tussen de 15 en 20 sessies van 1,5 uur. De groep wordt door twee therapeuten begeleid. Bij voorkeur een vrouwelijke en een mannelijke therapeut. Kinderen waarvan men vermoedt dat zij nog misbruikt worden, kunnen niet deelnemen. Moet het kind nog verhoord worden door de politie, dan dient in overleg met de politie en justitie bekeken te worden of deelname mogelijk is.

Publicaties

Lamers-Winkelmann, F., I. Bicanic (2000) Een werkboek voor kinderen die seksueel misbruik hebben meegemaakt [1A en 1B]. Amsterdam: SWP.

Lamers-Winkelmann, F. (2000) Een werkboek voor ouders van seksueel misbruikte kinderen [2A en 2B]. Amsterdam: SWP.

F. Lamers-Winkelmann, I. Bicanic (2000) Therapeutenhandleiding bij een werkboek voor kinderen die seksueel misbruik hebben meegemaakt. Amsterdam: SWP.

F. Lamers-Winkelmann, I. Bicanic (2000) Therapeutenhandleiding bij een werkboek voor ouders met seksueel misbruikte kinderen. Amsterdam: SWP.

Effectonderzoek

Effectonderzoek van Huiskes en Plugge (2004) toonde een significante vermindering van (seksuele) gedragsproblemen gevonden direct na de behandeling. Voor niet-seksuele gedragsproblemen zette de vermindering zich door in de zes maanden na de therapie. Ook werd direct na de therapie een significante verbetering gemeten op dissociatief gedrag. Daarnaast vonden de onderzoekers een significante afname voor angst, depressie en posttraumatische stressstoornis (PTSS).

Huiskes, S. & Plugge, K. (2004). Het effect van de Horizonmethode, een therapie voor kinderen die seksueel misbruik hebben meegemaakt. Amsterdam: Vrije Universiteit.

4.2.2.2 *Groepshulpverlening aan jongeren en / of adolescenten*

Meidengroep

Draaiboek voor hulpverlening aan slachtoffers van seksuele kindermishandeling (1990)

Doel

In groepsverband verwerken van het seksueel misbruik, ontmoeten van lotgenoten en het uitwisselen van (misbruik-)ervaringen. De groepen zijn voor meiden tussen de 13 en 18 jaar waarbij gekozen is voor een combinatie van professionele hulpverlening en ervaringsdeskundigheid. Uitwisseling van ervaringen, gevoelens en ontwikkelingen in het verwerkingsproces staan centraal tijdens de bijeenkomsten.

Werkwijze

De meidengroep creëert een plek waar het seksuele geweld besproken mag en kan worden. Gewerkt wordt met een combinatie van werken via jeugdhulpverlening (Jeugdzorg Gouda) en ervaringsdeskundigheid (vanuit de Vereniging tegen Seksuele Kindermishandeling Gouda, VSK). De verwerkingsgroep komt 15 tot 20 keer bij elkaar en de bijeenkomsten duren 1,5 uur. De bijeenkomsten kennen een vaste structuur en elke bijeenkomst heeft een ander thema. In de eerste bijeenkomst wordt het seksueel misbruik gelijk in de groep verteld. Dit maakt dat de lading weggenomen wordt en dat het taboe op het misbruik wordt doorbroken.

Marie Kamphuisprijs

In 2003 kregen de opstellers de Marie Kamphuisprijs uitgereikt. Deze prijs wil beroeps- en methodiekontwikkeling binnen het maatschappelijk werk stimuleren.

Publicaties

Duuren, W. van, J. van Heerbeek (2001) Meidengroep: Draaiboek voor hulpverlening aan slachtoffers van seksuele mindermishandeling. Gouda: Bureau Jeugdzorg Midden-Holland.

Boet, A. (2003) Meidengroepen rond seksueel geweld: Confronterend, maar ook veilig. Maatwerk, 31-33

Effectonderzoek

De methode is voor zover wij kunnen nagaan niet op effectiviteit onderzocht.

Oefenen in verandering

Groepswerk voor meiden met seksueel geweldervaring

Samenvatting

In dit handboek (1998) staan thema's en methodische werkvormen omschreven die te gebruiken zijn in groepen voor meiden die ervaring hebben met seksueel geweld.

Doel

Doel is de geïsoleerde positie van misbruikte meisjes te doorbreken en een aanzet te geven tot verwerking door het uitwisselen van ervaringen, erkenning van overlevingsstrategieën; herkenning van de ervaringen van anderen.

Werkwijze

De groep kan een variabel aantal keer bijeenkomen, variërend van 6, 10 of 15 bijeenkomsten. De groep kan gesloten, half open en open zijn. De groep wordt begeleid door twee hulpverleners. Er wordt deels gestructureerd en deels groepsdynamisch gewerkt. De bijeenkomsten hebben een vaste structuur zodat de deelnemers houvast en veiligheid wordt geboden. De opbouw kent een vast verloop, die in het boekje kort is uitgewerkt. Thema's zijn o.a. overlevingsstrategieën, uiten van gevoelens, geven en ontvangen en vertrouwen. De inhoud wordt niet geheel van tevoren vastgelegd. Via rondjes, werktijd en contracten kunnen de deelnemers zelf inhoud geven aan de bijeenkomsten. Ook lijfwerk en spel zijn belangrijke elementen in de groep.

Doelgroep

Meiden van 14 tot 20 jaar met seksueel geweldervaring, die al of niet cliënt zijn bij de instelling die de groep organiseert.

Documentatie

FIOM Zeeland (1998). Oefenen in verandering: groepswork voor meiden met seksueel geweldervaring.

Overdraagbaarheid

Door middel van het handboek kunnen hulpverleners gemakkelijk zelf een groep opzetten.

Effectonderzoek

Bij ons is geen effectonderzoek bekend.

STEPS

Een protocollaire groepsbehandeling

Doel

Deze groepsbehandeling heeft als doel het verminderen van klachten die het gevolg zijn van een eenmalige ervaring van seksueel geweld; het corrigeren van niet reële gedachten over het seksueel geweld en het verminderen van angst en het vermijdingsgedrag zodat de adolescent het gewone leven weer kan oppakken.

Werkwijze

In een groep van 4 of 5 jongeren wordt in 8 bijeenkomsten gewerkt aan het verminderen van klachten die het gevolg zijn van een eenmalige ervaring van seksueel geweld. Het theoretisch kader van het behandelprotocol is de cognitieve gedragstherapie. Dit betekent dat er technieken worden gebruikt gericht op het verminderen van angst en vermijdingsgedrag. Een ander belangrijk onderdeel is het corrigeren van irreële gedachten. De cognitieve gedragstherapie gaat ervan uit dat gedachten, gevoelens en gedrag op een bepaalde manier met elkaar verbonden zijn. Iemands gedachten beïnvloeden zijn of haar gevoelens en gedrag. Het accent ligt op het aanleren van andere, meer reële en helpende gedachten. Via het beïnvloeden van cognities kan de adolescent haar gevoelstoestand in gunstige zin veranderen en daarmee ook haar gedrag. Tijdens de behandeling komen twee onderzoekers uitleg geven over het doen van aangifte en vertelt een gynaecoloog wat de gevolgen kunnen zijn van seksueel geweld voor het vrouwelijk lichaam.

Parallel vinden groepsbijeenkomsten plaats voor de ouders van de behandelende kinderen.

Het bijzondere is dat deze therapie ook in individuele sessies kan worden aangeboden.

Doelgroep

De groepsbehandeling is geïndiceerd voor jongeren van 13 t/m 18 jaar die eenmalig seksueel geweld hebben meegemaakt, zoals een aanranding of een verkrachting en ten gevolge daarvan aanhoudende problemen ondervinden.

In de praktijk wordt er veelal met meidengroepen gewerkt, omdat meer meiden aangemeld worden. Eenmalig seksueel geweld komt meer voor bij meisjes dan bij jongens. Jongens krijgen veelal individuele cognitieve therapie aangeboden. Dit laatste omdat er meestal geen jongensgroep gevormd kan worden wegens te weinig aanmeldingen. Allochtone jongeren worden ondanks werving maar zelden aangemeld.

Documentatie

Bicanic, I., E. Verhees (2002) Seksueel misbruik bij adolescenten: een protocollaire groepsbehandeling. Haarlem: Kinder- en Jeugdtrauma centrum & Jeugdriagg Noord Holland Zuid.

Bicanic, I., E. Verhees (2002) Werkboek voor meisjes en jonge vrouwen die seksueel misbruik hebben meegemaakt. Haarlem, Kinder- en Jeugdtrauma centrum & Jeugdriagg Noord Holland Zuid.

Bicanic, I., A. Kremers (2007) Behandelprotocol cognitieve gedragstherapie bij PTSS na eenmalig seksueel geweld STEPS . - Utrecht : UMC.

Het protocol bestaat uit een handleiding, een werkboek voor de deelnemer en een werkboek voor de ouder.

DVD

Aangerand of verkracht. De Steps behandeling (2008) Amsterdam, Artsen voor Kinderen. De DVD kan besteld worden via www.hebikdat.nu

Effectonderzoek

Naar verwachting zal in 2010 het promotieonderzoek van Bicanic worden afgerond naar de effecten van cognitieve gedragstherapie in een groep op de HPA-as (stresssysteem in het lichaam) van meisjes die eenmalig seksueel geweld hebben meegemaakt.

Toepassing

Landelijk Psychotraumacentrum voor Kinderen en Jongeren van het Universitair Medisch Centrum Utrecht, locatie Wilhelmina Kinderziekenhuis. Doelgroep: landelijk.

Lichaamsgerichte therapie

Lichaamsgerichte therapie voor jonge vrouwen / meiden met seksueel geweldservaringen.

Samenvatting

Kassandra is gestart met een psychotherapeutische therapiegroep voor jonge vrouwen / meiden met seksueel geweldservaringen (1991). In deze groep vormen zelfverdedigingsmechanismen voor vrouwen een belangrijk middel tot verandering. Deze methode is omschreven in een draaiboek.

Visie/uitgangspunten

In deze methode wordt uitgegaan van de visie van de vrouwenhulpverlening. Dit betekent onder meer het benoemen van bepaald (problematisch) gedrag als overlevingsstrategie, het benadrukken van de sterke kanten van cliënten, herkenning als therapeutisch mechanisme en het maatschappelijk bepaald zijn van problemen.

Doel

Het groepsaanbod streeft ernaar de volgende processen op gang te brengen bij de deelnemers: versterking van eigenwaarde, vergroten van draagkracht, leren zorgen voor eigen veiligheid, symptoomreductie en stabilisering. Daarnaast wil men de deelnemers weer in staat stellen zijn belangrijke zaken in het dagelijkse leven op te pakken, zoals: studie, stage, werk, relaties, opbouw sociaal netwerk, wonen, zelfverzorging, vrijetijdsbesteding. Deelnemers leren hun eigen gedrag beheersen en doen vaardigheden op om het zinvol voort te zetten.

Doelgroep

De groep is bedoeld voor jonge vrouwen van 16 tot 22 jaar met ervaringen van seksueel geweld en/of seksueel misbruik binnen hun gezin van herkomst (incest).

Werkwijze

Er wordt gebruik gemaakt van de psychomotorische therapie. Psychomotorische therapie is het op professionele wijze behandelen van mensen met psychische problemen, door middel van interventies gericht op lichaamservaring en / of het handelen in bewegingssituaties. Er wordt gewerkt met behulp van oefeningen en spelvormen uit de gangbare zelfverdedigingmethoden voor vrouwen, omdat die aansluiten bij de ervaringswereld van deze doelgroep. Daarnaast wordt in beperkte mate gewerkt met verbale technieken als rondjes en groepsgesprekken.

Concrete thema's in de groep zijn, naast het seksueel geweld en de directe gevolgen ervan: Relaties met vrienden en vriendinnen, verkering, seksualiteit, familie, ouders, moeder, omgaan met emoties, vertrouwen, overlevingsmechanismen, veiligheid, grenzen, toekomstperspectieven, op eigen benen staan.

Het programma is opgebouwd uit de volgende fases

In de eerste fase van de groep staan kennismaking en vertrouwd raken met elkaar en de werkwijze centraal. Er moet veiligheid gevonden worden om te kunnen werken, te kunnen voelen en te kunnen reflecteren. De oefeningen moeten dan ook eenvoudig van structuur zijn, met beperkte mogelijkheden tot tactische variaties, waardoor het gedrag van anderen zo voorspelbaar mogelijk is.

De tweede fase kenmerkt zich door het leren herkennen van problematische situaties in het dagelijkse leven en inzicht krijgen in de rol die anderen en jezelf daarin hebben. In de oefeningen worden ook door de therapeuten actiever verbanden gelegd tussen contact, gedrag in de therapie en situaties en gedrag buiten de therapie.

In de derde en laatste fase staat het dagelijkse leven centraal: Wonen, werk, school en het sociale leven van alledag, waaronder vrienden, uitgaan en contact met thuis.

De vraag 'Welke hindernissen kom je tegen om het leven te leiden zoals jij dat wilt?' Staat in deze fase centraal.

Toepassingsgebied

De groep is voor het eerst van start gegaan in 1991. De methode wordt ingezet door Cassandra en GGZ Eindhoven..

Overdraagbaarheid

Door middel van het draaiboek is de methode gemakkelijk overdraagbaar.

Materiaal

Kassandra Vrouwentherapie- en actiecentrum (1997). Lichaamsgerichte therapie voor jonge vrouwen / meiden met seksueel geweldservaringen. Eindhoven: Desain & Ambrosius.

Effectonderzoek

Er is bij ons geen effectenonderzoek bekend.

Documentatie

Vries, D. (1996) (Over)leven: samen leren 'zelf' te doen. Eindhoven: GGZ Eindhoven.

4.2.2.3 Groepshulpverlening voor vrouwen

Grip op je verleden

Psycho-educatiegroepen voor seksueel misbruikte vrouwen.

Doel

Doel van de cursus is het geven van informatie, kennis en mogelijkheden voor reflectie, zodat dit leidt tot (zelf)inzicht en daardoor een eerste stap vormt naar het zich beter voelen en mogelijk herstel. Deelnemers krijgen de gelegenheid uit hun isolement te komen en hun ervaringen te delen met lotgenoten. De groep is gericht op vrouwen die seksueel misbruik hebben meegemaakt en daar ernstige problemen van ondervinden.

Werkwijze

In acht themabijeenkomsten wordt via informatie en uitwisseling van ervaringen gewerkt aan het vergroten van inzicht en het beter leren omgaan met negatieve gevoelens en gedrag, en indien mogelijk deze gevoelens en gedrag in alternatieven te veranderen. Indien daar behoefte aan is kan een terugkombijeenkomst worden gehouden. Elke bijeenkomst kent een vaste opbouw

Documentatie

Witvliet, M., M. Gielens (2006) Grip op je verleden. psycho-educatiegroepen voor seksueel misbruikte vrouwen. Utrecht, MOVISIE

Praktische informatie

De methode is ontwikkeld door verpleegkundige Marina Witvliet en maatschappelijk werkster Mieke Gielens. Beiden werken al 23 jaar op de PAAZ in Kerkrade en Brunssum en hebben daar deze methode ontwikkeld en in praktijk gebracht.

De methode is te bestellen via www.movisie.nl. Ook verzorgt MOVISIE een training om de handleiding te kunnen inzetten.

Effectonderzoek

Bij ons is geen effectonderzoek bekend.

Vroeger en verder

Stabilisatiecursus na misbruik of mishandeling

Doel

De cursus is voor vrouwen met een complexe posttraumatische stressstoornis (ptss), die worden belemmerd door herinneringen, nachtmerries, problemen met (teveel of te weinig) woede, wisselende stemmingen, weinig zelfvertrouwen, en gevoelens van schuld, schaamte en zinloosheid. Doel van de cursus is het krijgen van meer grip op die klachten, zodat zij verder kunnen met hun leven en een toekomst kunnen opbouwen.

Werkwijze

De cursus bestaat uit 20 bijeenkomsten, waarbij psycho-educatie en cognitieve gedragstherapie wordt ingezet. In de cursus krijgen de vrouwen uitleg over wat er met hen aan de hand is en wat een complexe posttraumatische stressstoornis precies inhoudt. De eerste tien bijeenkomsten gaan er vooral over wat PTSS doet met hun gevoelens, hun gedrag en hun gedachten. Ook is er een bijeenkomst gewijd aan slaapproblemen, en leren ze allerlei vaardigheden om meer grip te krijgen op hun leven. Met oefeningen leren zij zich te ontspannen en meer vertrouwen in zichzelf te krijgen. De laatste tien bijeenkomsten zijn gericht op het beter omgaan met anderen. Het doel is onder andere om

het vertrouwen in hun medemens, vooral in mannen, te herwinnen. De cursus duurt een half jaar en wordt gevolgd door nog twee terugkombijeenkomsten na drie en na zes maanden. De cursus kan gezien worden als een eerste fasebehandeling. Voor veel cursisten is de behandeling van het trauma nog niet af, en komen na afloop pas toe om aan het trauma zelf te gaan werken.

Toepassingsgebied

De stabilisatiecursus wordt sinds 2002 aangeboden bij GGZ Buitenamstel. Inmiddels werken meerdere ggz-instellingen met de cursus, waaronder Altrecht en GGZ Noord-Holland-Noord en GGZ Dijk en Duin. Ook RGC Zeeuws Vlaanderen/Emergis en PsyQ gaan de cursus aanbieden.

Train-de-trainer

GGZ Buitenamstel biedt ook een train-de-trainer aan. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de ontwikkelaars.

Documentatie

E. Dorrepaal, K. Thomaes & N. Draijer (2008) Vroeger en verder. Stabilisatiecursus na misbruik of mishandeling. Handleiding inclusief cd met oefeningen.

E. Dorrepaal, K. Thomaes & N. Draijer (2008) Vroeger en verder. Stabilisatiecursus na misbruik of mishandeling. Werkboek.

Effectonderzoek

De ontwikkelaars Dorrepaal en Thomaes voeren effectonderzoek uit met een controlegroep. Daarbij wordt gebruik gemaakt van hersenscans. Uit het lopend onderzoek blijkt dat vrouwen meer baat hebben als zij naast een reguliere behandeling een stabilisatiecursus volgen.

4.2.2.4 *Groepshulpverlening voor moeders*

Groepshulpverlening aan moeders van seksueel misbruikte kinderen

Methodiek voor moeders wiens kind of kinderen binnen familieverband seksueel misbruikt zijn

Doel

Moeders van misbruikte kinderen werken in groepsverband aan de verwerking van hun trauma, het vergroten van hun eigenwaarde en het verminderen van klachten voortkomend uit de misbruiksituatie. De moeders hebben klachten als depressiviteit, niet goed functioneren in gezin en eventuele baan, isolement en eenzaamheidsproblematiek. De moeders zijn niet op de hoogte geweest van het misbruik, dat zich binnen het familieverband heeft plaatsgevonden.

Werkwijze

Door in een groep te werken komen lotgenoten met elkaar in contact, en ontstaat herkenning, erkenning en uitwisseling van ervaringen. Onderwerpen die aan bod komen zijn de relaties met betrokkenen voor en na het bekend worden van het misbruik, waarden en normen, leren omgaan met gevoelens, opvattingen over intimiteit en seksualiteit van de groepsleden individueel en van het familiesysteem, identiteit, loyaliteit, wet- en regelgeving. De aandacht is gericht op gedrag, interacties, regels en patronen tussen mensen, en minder op intrapsychische processen. De problematiek van de cliënt wordt in het licht gezien van de vorige en de volgende generatie.

Het programma werkt eerst aan veiligheid en het doorbreken van het isolement. Daarna wordt gewerkt aan gedrag en acties die maken dat de moeders het heft (weer) in eigen hand nemen, en de controle over hun leven weer terugkrijgen.

Materialen

FIOM & MOVISIE (2004) Groepshulpverlening aan moeders van seksueel misbruikte kinderen. Utrecht, MOVISIE.

Praktische gegevens

De publicatie is te bestellen via www.movisie.nl

Effectonderzoek

Er is bij ons geen effectonderzoek bekend.

4.2.2.5 *Groepshulpverlening voor mannen*

Groepsmaatschappelijk werk voor mannen met seksueel geweld ervaringen

Methodiek voor gespreksgroepen voor mannen die (in hun jeugd) seksueel misbruikt zijn

Doel

Doel van de methode is om mannen met seksueel geweldservaringen in de gelegenheid te stellen deze ervaringen met andere mannen te delen en zo een helende factor te spelen in het herstelproces. Er wordt vanuit gegaan dat het onder ogen zien van gebeurtenissen en dit delen met en herkennen bij anderen, kan bijdragen aan een vorm van emancipatie. Mannen kunnen deelnemen aan de groep als zij erkennen dat zij seksueel misbruik hebben meegemaakt.

Werkwijze

De voornaamste psychodynamische concepten waar mee gewerkt wordt zijn: veiligheid; trauma; overleving en zelfbescherming; seks en seksualiteit; relatievorming en herstel. Na kennismaking waarin afspraken en veiligheid worden besproken, wordt overgestapt op de effecten van het geweld of het misbruik op zelfbeeld en identiteit. Daarna worden verschillende thema's behandeld als herkomst, schaamte, schuld, grenzen, overlevingsstrategieën, seksualiteit, relaties. De wisselwerking tussen dader en slachtoffer macht en onmacht, het plaatsen van het misbruik en de toekomst.

Doelgroep

Mannen die seksueel mishandeld of misbruikt zijn. Voordat een cliënt kan deelnemen aan de groep is een voortraject geïndiceerd (bij FIOM of een andere instelling). In dit voortraject moet de cliënt erkend hebben dat hij seksueel geweldservaringen heeft.

Toepassingsgebied

Verschillende hulpverleningsinstanties hebben het boek besteld om hier zelf mee aan de slag te gaan. Daarnaast draagt FIOM met dit boek en de CD-rom deze methode over aan andere hulpverleningsinstellingen, zoals AMW's (algemeen maatschappelijk werk).

De methode is goed overdraagbaar door middel van het werkboek "Groepsmaatschappelijk werk voor mannen met seksueel geweld ervaringen" (2003). Ook organiseert FIOM in het kader van expertiseoverdracht, cursussen en gespreksgroepen over deze methode voor collega-instellingen en worden voorlichting, advies, training of consultatie geboden aan de medewerkers van collega-hulpinstellingen en intermediairs.

Materiaal

Van Beek & Wolf (2003). Groepsmaatschappelijk werk voor mannen met seksueel geweld ervaringen. "s-Hertogenbosch: FIOM.

Cd-rom: Hierop is de inhoud van het werkboek te vinden, maar ook oefeningen, huiswerkopdrachten en indelingen van bijeenkomsten.

Effectonderzoek

Er is bij ons geen effectonderzoek bekend.

4.2.2.6 *Groepshulpverlening volwassenen algemeen*

Traumacursus

Deze methode is breed in te zetten, maar wordt ook veel gebruikt bij seksueel geweld.

Doel

Verkrijgen van inzicht in neurobiologische, sociologische en psychologische gevolgen van het opgelopen trauma, het kunnen verwoorden van het trauma, op basis van verkregen inzicht een bewuste keuze kunnen maken voor verdere behandeling met een realistische verwachting van het te bereiken resultaat en het bieden van een overzicht van de wijze waarop herstel plaats kan vinden.

Werkwijze

In tien sessies van 2 uur wordt informatie aangeboden over wat een trauma is, wat de kenmerken zijn, welke gevolgen en effecten dit heeft op het slachtoffer, welke mogelijkheden van hulpverlening er zijn, en worden cursisten geholpen in hun keuze van eventuele verdere hulpverlening. Indirect wordt gewerkt aan herstel door middel van het doorbreken van het isolement, het herstellen van sturing geven aan wat er gebeurt en hoe de cursist wil handelen, het herstellen van het zelfgevoel, en empowerment van de cliënt. De cursus is gericht op informatieoverdracht en oefent geen druk uit op de deelnemers om eigen ervaringen in de cursusgroep te delen.

De cursus richt zich op mensen met traumatische ervaringen, waaronder seksueel geweld.

Inbedding

Het programma is onderdeel van een breder pakket van hulpverlening, en werkt toe naar een bewuste keuze van de cliënt naar een eventueel voltraject van individuele of groepshulpverlening.

In principe is de cursus het eerste aanbod binnen een gefaseerde behandeling zoals die bij het CGG-Winschoten wordt aangeboden. Gesproken wordt over 'het traumatraject'. Dit traject richt zich ten eerste op het aanreiken van taal en een cognitief referentiekader; en op een gelijkwaardige hulpverleningsrelatie; de behandeling richt zich op het herstelproces en op inzichtgevende therapie. Daarbij is er een langdurige beschikbaarheid van de cursusleider en behandelaar, waardoor na beëindiging van de behandeling contact mogelijk is en terugval op te vangen is.

Training

Het Kenniscentrum PTSS verzorgt scholing en bijscholing aan hulpverleners binnen en buiten de geestelijke gezondheidszorg in Noord-Nederland. Het programma bestaat uit informatie over kennis, vaardigheden, attitude en methoden bij Traumabehandeling en de Traumacursus als onderdeel van de behandeling.

Documentatie

Traumacursus: Handleiding voor cursusleiding (2000) Groningen, GGZ Groningen (Lentis, PsyQ, Zorgprogramma Psychotrauma).

Publicaties

Arnoldus, M. H. Heemstra, E. Bulder, M. Appelo (2003) Pilotstudy traumacursus: psycho-educatie en relatie- management bij mensen met traumagerelateerde klachten. In Dth: kwartaalschrift voor directieve therapie en hypnose 23, 4, 337-351

Effectonderzoek

Er is bij ons geen effectonderzoek bekend.

4.2.2.7 *Groepshulpverlening voor mensen met een verstandelijke beperking*

Samen misbruik de baas

Lotgenotengroep voor vrouwen met een verstandelijke beperking

Doel

Deze lotgenotengroep helpt vrouwen met een verstandelijke beperking die in het verleden misbruikt zijn om de pijnlijke ervaringen een plek geven en te verwerken.

Samenvatting

Samen misbruik de baas is een handboek voor lotgenotengroepen voor vrouwen met een verstandelijke beperking die te maken hebben gehad met seksueel misbruik. Vrouwen met een verstandelijke beperking zijn extra kwetsbaar voor seksueel misbruik. Ook slachtoffers van seksueel geweld met een verstandelijke beperking kunnen door lotgenotenhulp de regie over het eigen leven weer in handen hebben.

Werkwijze

In deze methode worden vrouwen in negen groepsbijeenkomsten geholpen om ervaringen met elkaar te delen, te verwerken en een plek te geven in hun leven. Het handboek geeft inzicht in de achtergronden van de specifieke problemen die vrouwen uit deze groep tegenkomen en geeft handvatten voor de begeleidsters. De methode maakt veel gebruik van pictogrammen en oefeningen. Bij de methodebeschrijving hoort ook een aanbod voor deskundigheidsbevordering. MOVISIE biedt in samenwerking met de auteurs een training van een dag aan, waarin hulpverleners zich de methode eigen kunnen maken.

Overige informatie

Samen misbruik de baas werd geschreven in opdracht van ASVZ, een organisatie voor zorg- en dienstverlening aan mensen met een verstandelijke beperking in Zuid West Nederland. Deze methode won in 2007 de MOVISIE-methodeprijs voor huiselijk en seksueel geweld, een jaarlijkse prijs voor in het werkveld ontwikkelde innovatieve werkmethoden.

Documentatie

Oude Egberink, A., M. Mulder, J. Kortum (2007) Samen misbruik de baas. Utrecht, MOVISIE.

Effectonderzoek

Er is bij ons geen effectonderzoek bekend.

In ontwikkeling

Fontys Hogeschool Pedagogiek in Tilburg is in samenwerking met Tjallinga Hiem te Leeuwarden een project gestart dat moet leiden tot een methode voor de behandeling van getraumatiseerde kinderen en jongeren met een licht verstandelijke beperking. Dit gebeurde met zogenaamde RAAK-gelden. RAAK staat voor Regionale Aandacht en Actie voor Kenniscirculatie en is een regeling vanuit het Ministerie van OCenW (www.innovatiealliantie.nl). In juni 2009 verscheen hiervan de eindrapportage (zie <http://www.lvb-traumabehandeling.nl>).

In oktober 2009 verscheen naar aanleiding van de bevindingen van dit project het rapport: *Traumabehandeling bij kinderen met een licht verstandelijke beperking. Naar een methodiek voor de behandeling van getraumatiseerde kinderen en jongeren met een licht verstandelijke beperking.* Het rapport is het resultaat van een samenwerkings/onderzoeksproject van Fontys Hogeschool Pedagogiek en Tjallinga Hiem Friesland (orthopedagogisch expertise- en behandelcentrum in Friesland voor opvoedings- en ontwikkelingsproblemen bij kinderen en jongeren met een verstandelijke beperking). In het project spelen professionals een belangrijke rol bij van het inventariseren van practice based kennis over (bestanddelen van) interventies die toepasbaar zijn bij deze doelgroep. Deze practice based kennis wordt gekoppeld aan evidence based kennis om te komen tot een verzameling werkzame bestanddelen voor traumabehandeling van kinderen met een licht verstandelijke beperking.

4.2.3 Systeemtherapie

Systeemtherapie of een systeemgerichte benadering kan worden opgevat als een hoeveelheid interventies om behandeling te bieden aan individuen, paren, gezinnen, bredere families en nog uitgebreidere contexten, zoals die voorkomen op school of op het werk, en in de culturele omgeving waarbinnen ze ingebed zijn.²

CLAS

Contextuele Leergroepen voor Alle betrokkenen bij Seksueel misbruik

Doel

Gewerkt wordt aan herstel van geschonden vertrouwen in gezinsrelaties. Daarnaast staat het verwerken van het seksueel misbruik centraal. Men streeft tevens naar duurzame veranderingen die preventief werken voor huidige en komende generaties.

Werkwijze

Gezinnen die te maken hebben gehad met seksueel misbruik binnen het gezin worden in verschillend samengestelde groepen geholpen met het verwerken van het misbruik. Daarnaast wordt gewerkt aan het herstellen van de gezinsrelaties. Zowel de gezinnen als delen van het gezin kunnen deelnemen aan groepen. Ook kunnen gezinsleden afzonderlijk in lotgenotengroepen deelnemen. CLAS is bedoeld voor mensen van alle leeftijden, zowel voor slachtoffers als voor plegers, die te maken hebben (gehad) met seksueel misbruik, en voor degenen die bij hen betrokken zijn, bijvoorbeeld niet-misbruikende ouders, partners van slachtoffers, broers en zussen, nieuwe partners van ouders, grootouders en andere familieleden.

² Definitie uit F. Verheij (2006). Integratieve kinder- en jeugdpsychotherapie. p.73,

Theoretische en methodische uitgangspunten zijn gestoeld op de inzichten van I. Boszormenyi-Nagy en werkvormen beschreven door de Amerikaanse therapeut H. Giaretto. CLAS beschouwt de schending van de vertrouwensrelaties binnen het gezin als de kern van het trauma. Door de vertrouwensrelaties binnen het gezin te herstellen, herstellen de individuele gezinsleden zich. De sleutel tot herstel van de scheef gegroeide relaties binnen het gezin ligt in de relaties zelf.

Doelgroep

CLAS is bedoeld voor mensen van alle leeftijden, zowel voor slachtoffers als voor plegers, maar ook voor degenen die bij hen betrokken zijn, bijvoorbeeld niet-misbruikende ouders, partners van slachtoffers, broers en zussen, nieuwe partners van ouders, grootouders en andere familieleden. Contra-indicatie: cliënten die lijden aan acute psychose of ernstige middelenverslaving.

Toepassingsgebied

De CLAS-methode werd begin 1990 als project ontwikkeld bij het voormalige Jeugddorp Bethanië in Horn (nu: Rubicon jeugdzorg). CLAS wordt inmiddels in vier stadsregio's in Nederland ingezet, te weten Den Haag, Leiden, Maastricht, Den Bosch (Herlaarhof) en Utrecht (De Rading).

Documentatie

Jeugddorp Bethanië (1991) Projectplan CLAS : Contextuele Leergroep voor Alle betrokkenen bij Seksueel misbruik Jeugddorp Bethanië. Horn, Jeugddorp Bethanië.

Melles, R., N. Bakhuizen, A. van Montfoort (1996) Contextuele hulpverlening bij seksueel misbruik: Over de ontwikkeling en de werkwijze van het CLAS-project. Amsterdam: VU Uitgeverij.

Clas Haaglanden (1999) Eindrapportage van het zogenoemde CLAS-project, dat beoogde een methode te ontwikkelen voor contextuele hulp aan alle betrokkenen bij (seksuele) kindermishandeling. Den Haag, Clas Haaglanden.

Rubicon-Jeugdzorg (2005) Visiedocument 'CLAS in ontwikkeling'. Horn: Rubicon-Jeugdzorg.

Bruggemann-Kluvers, M., A. van Montfoort (2002) Zorgprogramma hulpvragen gerelateerd aan seksueel misbruik van kinderen en jeugdigen. Woerden, Adviesbureau Van Montfoort.

Effectonderzoek

Baeten, P.A.C.M. (2000) Verder met CLAS: Resultaten en overdraagbaarheid van contextuele hulpverlening na seksueel misbruik. Utrecht : NIZW.

Elsen, P.H.J.M. (1992) Een pilot-studie van het CLAS-project. Constructie van een evaluatie-instrument voor slachtofferdeelnemers van het project CLAS (Contextuele Leergroep voor Alle betrokkenen bij Seksueel misbruik) te Horn (Limburg).

Meersporenbeleid

Ketengerichte aanpak met systeemgerichte hulpverlening na kindermishandeling en seksueel misbruik

Doel

Door samen te werken met verschillende disciplines en gezamenlijk vooraf een scenario op te stellen over de behandeling wil men alle betrokkenen bij seksueel misbruik zo effectief mogelijk helpen. Inzet van de samenwerking is het zo snel mogelijk en blijvend laten stoppen van het seksueel misbruik. Doel is niet het herstellen van de gezinsrelaties. Hulp aan de niet-misbruikende ouder en de dader dienen bij te dragen aan de verwerking van het misbruikverleden van het slachtoffer.

Doelgroep

Het gezin(systeem) dat betrokken is bij seksueel misbruik door verwanten.

Werkwijze

Voor een meersporenbeleid is samenwerking tussen verschillende disciplines noodzakelijk. Om de samenwerking goed te laten verlopen worden afspraken tussen betrokken organisaties over taken en verantwoordelijkheden gemaakt. In het PIT-model (PIT staat voor Provinciaal Incest Team) worden scenario's opgesteld, voordat de daadwerkelijke hulpverlening start. In dit model coördineert iemand het scenarioteam naast een coördinator van het hulpverleningsteam. In individuele trajecten doorlopen de verschillende betrokkenen hun behandeling bij verschillende hulpverleners bij verschillende organisaties. Betrokkenen kunnen deelnemen aan verwerkingsgroepen met lotgenoten (slachtoffers, moedergroepen).

Toepassingsgebied

Vanaf begin jaren tachtig heeft het meersporenbeleid zich ontwikkeld vanuit de visie dat de verschillende betrokken (gezins-)leden bij seksueel misbruik allemaal een eigen hulpverleningstraject nodig hebben. In antwoord op de gezinstherapie die in de jaren zeventig werd ingezet bij seksueel misbruik werd bij het meersporenbeleid gekozen voor gescheiden hulpverleningssporen. In verschillende regio's werden andersoortige vormen van meersporenbeleid opgezet. De variëteit van scenario's leidde begin jaren negentig tot de introductie van de term systemisch meersporenbeleid. In deze systemische benadering werd anders dan voorheen rekening gehouden met machtsverschillen tussen gezinsleden en met afweersystemen die kunnen spelen in gezinnen waarin kinderen seksueel worden misbruikt.

Documentatie

BOZ (1994). Verslag van de werkconferentie van het Provinciaal Incest Team Noord-Brabant op 27 april 1994: Vormgeving van scenarioteams en hulpverlenings-/behandelingstraject voor situaties van (seksuele) kindermishandeling. Tilburg, BOZ.

Verhoeven, W. (1997). Evaluatieverslag invoering scenarioteams. Tilburg, Provinciaal Incest Team (PIT). BOZ.

Verhoeven, W. (2000). Meersporenhulp na misbruik. Methodisch hulpverleners na kindermishandeling en seksueel misbruik van kinderen en mensen met een verstandelijke handicap. Tilburg: PIT/BOZ Provinciaal Incestteam/ Brabant Ondersteuningsinstituut Zorg).

Baeten, P.C.A.M (2000). Meersporenbeleid in beweging. Utrecht, NIZW.

Melles (1993). Het meersporenbeleid in de praktijk gevarieerd. Utrecht, NIZW.

Effectonderzoek

Zover bekend is er geen effectevaluatie uitgevoerd. Wel zijn projecten en samenwerkingsvormen geëvalueerd.

Praktische gegevens

Ontwikkeld door K2, Brabants kenniscentrum jeugd.

5 Jeugdprostitutie en seksueel grensoverschrijdend gedrag

Hieronder bespreken we de belangrijkste ingezette interventies bij jeugdprostitutie en loverboyproblematiek. Deze interventies zijn heel verschillend van opzet: Pretty Woman en Asja zijn in strikte zin namen van projecten, maar staan inmiddels voor een bepaalde, goed omschreven aanpak die al geruime tijd wordt ingezet. Beauty and the Beast, Love Limits en Lef in de Liefde daarentegen zijn (weerbaarheids)trainingen. Wat ze gemeen hebben is het feit dat ze zich specifiek richten op loverboyproblematiek en jeugdprostitutie. Een ander gemeenschappelijk kenmerk is hun doelgroep: risicomeisjes dan wel meisjes die al in de prostitutie beland zijn. Alleen Lef in de Liefde wijkt daarvan af: deze training is speciaal ontwikkeld voor alleenstaande minderjarige asielzoekers (ama's). In paragraaf 5.1 beschrijven we methoden op het gebied van preventie. In 5.2 komt de hulpverlening aan bod.

5.1 Preventie

Bij de hier genoemde methoden op het gebied van preventie gaat het in alle gevallen om selectieve dan wel geïndiceerde preventie.

Beauty & the Beast

Weerbaarheid voor meisjes in relaties met vriendjes

Werkwijze

Beauty & the Beast is een project van Pretty Woman en bestaat uit vijf lessen voor meisjes over relaties met vriendjes, opkomen voor jezelf en prostitutie. Om het project toegankelijk te maken voor een grote groep wordt in eerste instantie geen nadruk gelegd op het onderwerp loverboys en prostitutie, omdat dat veel weerstand oproept – 'dat komt bij ons niet voor'.

Tijdens de lessen worden de meisjes aan het denken gezet over relaties met jongens (hun ideeën hierover, normen en waarden, grenzen, et cetera). De meisjes hebben een gesprek met een ex-prostituut en krijgen informatie over de hulpverleningsmogelijkheden vanuit politie, het meidenwerk en de jeugdhulpverlening. Ook wordt er een workshop zelfverdediging gegeven en is er aandacht voor de manier waarop bijvoorbeeld mentoren en vriendinnen bepaalde signalen kunnen herkennen. Onlangs is tevens begonnen met een training aan professionals op scholen, zodat deze de bijeenkomsten zelf kunnen organiseren.

Visie/uitgangspunten

Beauty & the Beast is een preventieproject met betrekking tot loverboys. Belangrijk verschil met Pretty Woman is dat Pretty Woman meer vindplaatsgericht is, dat wil zeggen op scholen wordt gekeken of er meisjes zijn die in het programma zouden passen. Beauty & the Beast is een breder preventieprogramma voor grotere groepen op scholen en bestaat uit meerdere bijeenkomsten.

Doel

Deelnemers bewust maken van situaties, mechanismen en processen die tot prostitutie kunnen leiden. Voorlichting geven over de tactiek van loverboys.

Deelnemers bekend maken met personen en hulpverleningsinstanties waar ze in geval van problemen terecht kunnen.

Doelgroep

Meisjes van 13 tot 16 jaar in het Voorbereidend Middelbaar Beroeps Onderwijs (VMBO), het speciaal onderwijs (SO), en andere vormen van middelbaar onderwijs.

Er wordt ook gewerkt aan een soortgelijk 'jongensproject' dat synchroon met de meisjesbijeenkomsten kan worden gegeven.

De methode is niet specifiek geschikt voor allochtone doelgroepen, maar wordt wel op scholen met grote allochtone leerlingpopulaties toegepast. De methode is nog niet geschikt voor specifieke allochtone doelgroepen zoals AMA's.

Toepassingsgebied

Utrecht (startdatum 1997). Beware of loverboys (Amsterdam) is een variant van eenzelfde aanpak. Aansluiting bij interne activiteiten: het programma is geen onderdeel van het reguliere aanbod.

Overdraagbaarheid

Beauty & the Beast heeft een train-de-trainersaanbod voor docenten en andere aanstaande voorlichters.

Effectonderzoek

Bij ons is geen effectonderzoek bekend.

Documentatie

S. Cox & J. van der Leer, Preventie en hulpverlening meisjesprostitutie: 6 projectbeschrijvingen. Den Haag: VNG, 2002.

Pretty woman

Pretty woman biedt zowel voorlichting/preventie als hulpverlening. We nemen deze aanpak dan ook in beide paragrafen op.

Doel

Pretty Woman biedt voorlichting, individuele hulpverlening en groepshulpverlening aan meisjes en jonge vrouwen van 12 tot 25 jaar die risicovolle contacten hebben gehad of dreigen te krijgen met jongens en jonge mannen die hen dwingen tot prostitutie. Het doel van de individuele hulpverlening is voorkomen dat meisjes in misbruikrelaties zoals met een loverboy terechtkomen die ertoe kunnen leiden dat zij in de prostitutie belanden. Daarnaast wil Pretty Woman meisjes die als gevolg van een misbruikrelatie in de prostitutie beland zijn, helpen er weer uit te komen.

In de groepshulpverlening wordt gewerkt met activiteitengroepen en lotgenotengroepen. In de activiteitengroep ligt de nadruk op het vergroten van de weerbaarheid van de cliënten ten opzichte van risicovolle relaties en misbruikrelaties. De nadruk in de lotgenotengroep ligt op de uitwisseling van ervaring en erkenning en herkenning van de problematiek van prostituees die het slachtoffer zijn van loverboys.

Werkwijze

Door een combinatie van voorlichting en individuele en groepshulpverlening aan te bieden bereikt het project meisjes in verschillende situaties, in verschillende rollen en in verschillende fases. Meiden die door voorlichting bewust zijn van hun eventuele misbruiksituatie, weten de weg naar de hulpverlening te vinden. Door zowel individueel als groepshulpverlening aan te bieden, kunnen meisjes met verschillende behoeften worden bereikt en geholpen. Pretty Woman werkt outreachend; men gaat actief op pad om met risicomeiden in contact te komen.

In de individuele hulpverlening van Pretty Woman wordt aandacht besteed aan emotionele versterking van de meisjes. Ouders, school en andere belangrijke personen uit de leefomgeving van het meisje worden actief betrokken bij de hulpverlening. Pretty Woman biedt materiële en immateriële hulpverlening. Vanuit de ervaring dat de meisjes zeer diverse problemen kunnen hebben en vanuit de visie dat Pretty Woman vraaggericht werkt, wordt samen met de cliënt doelen opgesteld. Afhankelijk van de gestelde doelen zet de hulpverlener methodische interventies in. De interventies richten zich op gedragsverandering en aan inzicht in de problematiek.

Doelgroep

Minderjarige meisjes met risicovolle contacten, die een verhoogd risico lopen om in een misbruikrelatie terecht te komen (ook wel 'risicomeisjes' genoemd).

Meisjes tot 25 jaar die daadwerkelijk in de prostitutie werken of gewerkt hebben (ook wel 'praktiserende' of 'ex-praktiserende meisjes' genoemd).

De meisjes die met dit project bereikt worden hebben verschillende etnisch-culturele achtergronden. Gemiddeld is de helft van de meisjes allochtoon.

Documentatie

Schwarze K., M. Berger, E. Geurts (2006) Pretty Woman, Praktijkvoorbeeld voor de aanpak van meisjesprostitutie. Amsterdam: SWP.

Effectonderzoek

Terpstra, L. A. van Dijke (2003) One of a kind. Evaluatieonderzoek Pretty Woman. Utrecht: Bureau Terpstra en Van Dijke.

Love limits

Weerbaarheidstraining voor risicomeiden van 13-18 jaar

Doel

Love limits is een weerbaarheidstraining die gericht is op bewustwording van de eigen weerbaarheid en het verbeteren van sociale vaardigheden en (fysieke) zelfverdediging.

Werkwijze

De training wordt in zes opeenvolgende weken gegeven. De training kan alleen worden aangeboden door een docent die bevoegd is fysieke technieken aan te leren (gymdocent, docent weerbaarheid, docent met aantekening gym). De lessen kunnen prima in een gymlokaal worden aangeboden, waar onder andere stootkussens aanwezig zijn en voldoende ruimte beschikbaar is voor oefeningen.

Voor het onderdeel dat werkt aan het vergroten van de (fysieke) weerbaarheid wordt gebruik gemaakt van de basisprincipes van het Marietje Kesselsproject.

De training is zo geschreven dat zij kan worden ingebed in het onderwijs van het V(S)O, VMBO en het ROC.

Doelgroep

De training is voor meiden tussen de 13 en 18 jaar die een verhoogd risico lopen om in de prostitutie terecht te komen.

Documentatie

Kruyswijk, W. (2007) Handleiding Love limits. Amsterdam, Scharlaken Koord.

Deze handleiding is alleen te bestellen in combinatie met een tweedaagse training bij het Scharlaken Koord.

Effectonderzoek

De pilots zijn geëvalueerd. Tijdens de ontwikkelfase zijn 16 pilots gedraaid op drie verschillende scholen. Uit de evaluatie kwam naar voren dat de meiden de training als nuttig hebben ervaren. Daaruit blijkt ook dat een grote meerderheid voorkeur heeft voor een vrouwelijke docent.

Lef in de liefde

Samenvatting

Lef in de liefde is een trainingsmodule om asieljongeren voor te lichten over loverboys en prostitutie. Jeugdige asielzoekers en migranten hebben een inhaalslag te maken op het terrein van seksuele kennis. 'Lef in de liefde' biedt hiervoor een handvat. Het kan onder meer gebruikt worden in asielzoekerscentra, in internationale schakelklassen en op AMA-scholen.

Visie/uitgangspunten

Asieljongeren zijn veelal kwetsbaar voor seksueel misbruik en seksuele exploitatie door hun jonge leeftijd, het ontbreken van ouderlijk gezag en een eventuele illegale positie in Nederland. Soms zijn ze in Nederland gekomen via mensen- danwel vrouwensmokkel. Als belangenorganisatie voor alleenstaande minderjarige asielzoekers en jongvolwassenen heeft Samah en BlinN als reactie op het regelmatig signaleren van gedwongen prostitutie onder asieljongeren een trainingsmodule ontwikkeld.

Doel

De module wil inzicht en herkenning van de kwetsbare positie bij de jonge asielzoekers realiseren. Door de jongeren een interactief verhaal te laten spelen, wil men weerbaarheid vergroten. Ook wordt gezamenlijk een persoonlijk netwerk opgesteld, waarop de jongere kan terugvallen in geval van benadering door loverboys of vrouwenhandelaren.

Doelgroep

Alleenstaande minderjarige asielzoekers (AMA's) en jongvolwassen alleenstaande asielzoekers tot 21 jaar.

Werkwijze

De module beslaat 2 uur, en kan ingebed worden in een groter programma over relaties en seksualiteit ('Wijzer in de liefde'). In de introductie wordt voorlichting gegeven over vormen van prostitutie in Nederland die wettelijk zijn toegestaan of verboden zijn. Duidelijk wordt verteld dat een ander dwingen tot prostitutie in Nederland strafbaar is. Na het vertonen van een filmfragment wordt ingegaan op de gevoelens van een meisje dat door een loverboy aangezet wordt tot prostitutie. Via een interactief rollenspel wordt een verhaal neergezet over het benaderd worden door een loverboy en de manipulatie om min of meer gedwongen seksuele handelingen uit te voeren. De deelnemers bepalen het verloop van het verhaal waarbij verschillende betrokkenen, zoals begeleiders en voogden, in het rollenspel voorkomen. Tenslotte wordt het persoonlijk netwerk in kaart gebracht zodat de jongere weet naar wie die toe kan gaan in geval van toenadering of bedreiging door een loverboy of vrouwenhandelaar. De inhoud van de module bestaat uit zes werkvormen en wordt aangevuld met werkvormen van andere organisaties.

Toepassingsgebied

De module is in 2004 ontwikkeld. Hij is opgenomen in het draaiboek "Wijzer in de liefde", dat digitaal is geplaatst op het GGD Kennisnet. Daarmee is het voor een groter publiek beschikbaar. De module is ook te gebruiken in andere settings en voor andere groepen.

Overdraagbaarheid

De module is zowel te bestellen bij de ontwikkelaar als te downloaden van internet. Hoe vaak de module wordt gebruikt is niet bekend.

Materiaal

Lef in de liefde : les 8 (2004). Amsterdam: Samah.

Effectonderzoek

Er is bij ons geen effectonderzoek bekend.

Beware of loverboys

Samenvatting

Beware of loverboys is een landelijk preventieproject van het Scharlaken Koord voor meisjes van 13 tot 17 jaar. Het Scharlaken Koord is onderdeel van de Vereniging tot Heil des Volks. Het is een maatschappelijke organisatie die zich bezighoudt met straatwerk, preventie, voorlichting en maatschappelijke hulpverlening rond prostitutie.

Tijdens gastlessen op met name scholen wordt meisjes verteld over loverboys en de gevaren van een relatie waarin een meisje te maken krijgt met misbruik door haar zogenaamde vriend. De gehele lesinhoud bestaat uit drie blokken van twee maal 50 minuten.

Doel

Meisjes uit de risicogroep bewust maken van het gevaar als ze zich inlaten met een jongen die seksueel misbruik van hen wil maken. De subdoelstellingen zijn daarbij gebaseerd op de subdoelstellingen van het project Beauty & the Beast:

- Bewustwording van hun eigen gedachten en opvattingen over relaties, seksualiteit en prostitutie;
- Weten hoe een loverboy te werk gaat, zodat ze deze situatie kunnen herkennen;
- Eigen grenzen leren kennen, nee durven zeggen en voor zichzelf op durven komen;
- Aan de hand van een videofragment over het leven van een ex-prostitutuee een realistisch beeld krijgen van het leven van een prostituee;
- Weten bij welke hulpinstanties of personen de meisjes kunnen aankloppen wanneer ze meer informatie willen of problemen hebben die betrekking hebben op loverboys.

Doelgroep

Het project is gericht op risicomeisjes uit de derde en vierde klas van het VMBO en het Voortgezet Speciaal Onderwijs (VSO). Ook op internaten, in buurtcentra, asielzoekerscentra en voor meidengroepen en christelijke jeugdgroepen worden lessen verzorgd. In de grote steden of op het VSO kunnen de lessen al gegeven worden in de tweede klas, aan 13-jarigen, aangezien uit ervaring blijkt dat zich onder deze groepen reeds risicomeisjes bevinden. Tijdens de lessen op school is een vertrouwenspersoon van de school, mentor of leerkracht aanwezig.

Voorlichting aan ouders, docenten en jeugdhulpverleners maakt ook onderdeel uit van het project.

Toepassingsgebied

Het project is in 2000 van start gegaan. Het project past binnen een breder kader van het Scharlaken Koord van evangelisatie (veldwerk), hulpverlening en huiskameropvang onder prostituees, met als belangrijkste doel begeleiding van vrouwen die uit de prostitutie willen stappen.

Het wordt in heel heel Nederland toegepast. Het project wordt gefinancierd uit giften van kerken en particulieren en uit een financiële bijdrage van scholen waar het project wordt uitgevoerd. Scholen betalen een bijdrage naar draagkracht. Op 6 februari 2006 heeft Scharlaken Koord subsidie gekregen van de provincie Noord-Holland voor het project. Deze subsidie wordt ingezet om docenten te trainen om met behulp van materiaal van het Scharlaken Koord preventielessen te geven. Er zullen scholen uit het V(S)O worden bezocht in de steden Alkmaar, Amsterdam, Den Helder, Haarlem en Heerhugowaard.

Samenwerkingspartners

Er zijn contacten met de politie, het Leger des Heils en andere opvanghuizen waarin de meisjes kunnen worden ondergebracht wanneer daartoe aanleiding is.

Overdraagbaarheid

Docenten in Noord-Holland zijn getraind om met behulp van materiaal van Scharlaken Koord preventielessen te geven in Noord-Holland.

Vrijwilligers die het project willen uitvoeren krijgen hiervoor een intensieve training vooraf. Dit in verband met de complexiteit van de problematiek. Bovendien is elke groep anders: het project dient daarom telkens op eigenschappen van de betreffende groep te worden afgestemd. Scharlaken Koord heeft een train-de-trainersprogramma ontwikkeld voor Beware of loverboys.

Materialen

Brochures, boeken, een lespakket, een website.

Effectonderzoek

Er is bij ons geen effectonderzoek bekend.

Documentatie

Hoofdstuk Beware of loverboys! Van het Scharlaken Koord te Amsterdam, opgenomen in Preventie en hulpverlening meisjesprostitutie; 6 projectbeschrijvingen (p. 27-33). VNG, 2002.

Regenboogproject

Regenboog maakt Marokkaanse meiden weerbaar

Visie en werkwijze

Het Regenboogproject is op initiatief van de gemeente Den Bosch als pilot ontwikkeld door de stichtingen Divers en Palet. Het was voornamelijk het enige project dat zich richtte op deze problematiek met de doelgroep Marokkaanse meiden.

Belangrijke uitgangspunten van het project zijn:

- Het ontwikkelen van een eigen identiteit vormt voor de meiden een noodzakelijke en onmisbare stap om weerbaarder te worden en hun eigen weg in de samenleving te kunnen vinden.
- Deelname aan homogene meiden-/vrouwengroepen is op bepaalde momenten in het leven erg belangrijk om zich van daaruit te kunnen ontwikkelen en te gaan participeren in de samenleving.
- Algemeen vormend werk met (allochtone) meiden en moeders biedt de basis om taboeonderwerpen aan de orde te stellen en steun te krijgen van de gemeenschap.

- Bij het werken met moslimmeiden en hun moeders kan de aandacht voor de Islam hen ondersteunen in hun emancipatieproces, los van de beperkingen van de eigen culturele achtergrond.

In deze pilot had de projectmedewerkster dezelfde etnische achtergrond als de deelnemers. Mede daardoor heeft zij snel het vertrouwen gewonnen van de meiden, maar ook van hun moeders, en indirect de vaders en de Marokkaanse gemeenschap. Een ander voordeel was dat ze een voorbeeldfunctie kon vervullen voor de meiden.

Er wordt een link gelegd met nieuwe theorievorming, genaamd Spiral Dynamics, die een verhelderend licht kan werpen op wat nodig is om integratie op een respectvolle en effectieve manier te realiseren.

Doel

Sociale competenties van Marokkaanse meiden vergroten;

Voorlichting geven over de gevaren van loverboys;

Communicatie tussen meisjes en thuis (moeder) verbeteren en een vertrouwensrelatie opbouwen.

Doelgroep

De doelgroep van dit project bestaat uit risicomeiden.

De activiteiten zijn gericht op Marokkaanse meiden van 12 jaar en ouder en hun moeders. Later heeft de doelgroep zich uitgebreid tot alle meiden, ook autochtoon.

De doelgroep is bereikt via bestaande meidengroepen. Ook door in contact te komen met moeders zijn meiden geworven.

Het betrekken van vaders was geen doelstelling van het project. Dit zou echter eveneens zinvol kunnen zijn, omdat het uiteindelijk ook gaat om hun zonen (die dader kunnen zijn/worden) en dochters (die slachtoffer kunnen zijn/worden).

Toepassingsgebied

Plaatselijk, te weten twee activiteiten in twee verschillende wijken. Het ging om ongeveer twintig meiden per groep en hun moeders. In totaal werden zowel in 2003 als in 2004 veertig mensen bereikt. "De Regenboog" was onderdeel van het Actieplan Marokkaanse jongeren. Het project was van Stichting Divers en Palet. Het project zelf is echter afgesloten. Het liep van september 2003 tot september 2005.

Samenwerkingspartners

Palet, de gemeente Den Bosch, politie, maatschappelijk werk, middelbare scholen.

Overdraagbaarheid

De werkwijze kan worden uitgebouwd naar andere (etnische) doelgroepen. Om die reden, en om het belang aan te tonen van het project, is er een methodebeschrijving gemaakt: "Regenboogproject maakt Marokkaanse meiden weerbaar. Preventieproject tegen loverboys".

Materialen

Schuringa, Leida. Regenboogproject maakt Marokkaanse meiden weerbaar. Preventieproject tegen loverboys. Den Bosch, 2005 (Methodebeschrijving).

Gouden Kist, met uitgewerkte thema's waarover de meidengroepen gesproken hebben.

Effectonderzoek

Er is ons geen effectonderzoek bekend.

SPIOR

Preventie loverboys moslimgemeenschap Rijnmond

Samenvatting

De Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) startte in 2006 met een preventieproject.

Het project kent een aantal onderdelen:

- themabijeenkomsten voor ouders;
- themabijeenkomst imams;
- studiedagen professionals en vrijwilligers die met islamitische jongeren werken;
- training voor jongens en voor meiden.

Doel van de interventie

Doel van de interventie is de preventieve aanpak van loverboyproblematiek onder de achterban van SPIOR.

Doelgroep

De doelgroep bestaat uit de moslimgemeenschap in het Rijnmond-gebied. Bij SPIOR zijn 58 Islamitische organisaties aangesloten, die het grootste deel hiervan bereiken.

Het project richt zich hierbinnen op slachtoffers en daders binnen de loverboyproblematiek. Maar niet alleen de jongens en meisjes, ook ouders, imams en professionals en vrijwilligers die met jongeren werken, worden bereikt.

Bekendheid wordt gegeven aan het project via de achterban (moskeeën, sociaal-culturele organisaties), maar mogelijk ook via andere instellingen, zoals buurthuizen, waar de doelgroep bijeenkomt.

Toepassingsgebied

Looptijd: 1 november 2006, einddatum 1 november 2008.

Het project is regionaal: Rijnmond (Rotterdam en omstreken).

Samenwerkingspartners

Aangesloten organisaties van SPIOR, daarnaast Pretty Woman, Scharlaken Koord, Scala, De Heuvel, Forum, Dona Daria, GGD. Het project streeft ernaar onderdeel uit te maken van de ketenaanpak in Rotterdam, door samenwerking met partners in het project (onder meer in een klankbordgroep) die andere delen van de keten verzorgen, zoals GGD Rotterdam (projectcoördinator jeugdprostitutie).

Mogelijkheden voor overdracht

De methode is wellicht overdraagbaar, maar is wel specifiek op deze doelgroep gericht.

Effectonderzoek

Er heeft (nog) geen effectonderzoek plaatsgevonden.

Documentatie

Via de website www.voortgezetonderwijs.nu, www.emancipatieweb.nl.

Kick it with love: wensen en grenzen in seksualiteit met leeftijdgenoten

Een preventieprogramma voor jongeren. De combinatie van seksuele voorlichting en weerbaarheid voorkomt grensoverschrijdend gedrag.

Doel

Jongeren krijgen inzicht in hun eigen wensen en grenzen ten aanzien van relaties en seksualiteit. Ze leren voor zichzelf op te komen en rekening te houden met de grenzen van een ander.

Doelgroep

Meiden en jongens in de leeftijd tussen 12 en 18 jaar.

Training voor de meiden:

De meiden leren op een prettige en veilige manier (seksuele) relaties aan te gaan en te onderhouden. Ze leren meer vertrouwd te raken met hun lijf door het beter te leren kennen. Ze leren aan te geven wat ze belangrijk vinden, hun eigen grenzen te herkennen en daarvoor op te komen. Ze leren overtuigend NEE te zeggen en zo nodig zichzelf ook fysiek te verdedigen. Hun weerbaarheid wordt vergroot, waardoor ze met meer zelfvertrouwen met leeftijdsgenoten om kunnen gaan.

Training voor de jongens:

De jongens krijgen inzicht in welke verwachtingen ze van zichzelf en van elkaar hebben. De jongens krijgen inzicht in groepsdruk en oefenen met hoe ze groepsdruk kunnen weerstaan. Ze leren meer vertrouwd te raken met hun lijf door het beter te leren kennen. Ze leren rekening te houden met hun eigen grenzen. Ze krijgen inzicht in de lichaamsbeleving van meisjes, ze leren hoe ze de grenzen van meiden kunnen herkennen en hoe die te respecteren. Zo leren ze op een prettige en veilige manier (seksuele) relaties aan te gaan en te onderhouden.

Werkwijze

Er wordt gebruik gemaakt van diverse methoden, (creatieve) spelvormen, fysieke zelfverdedigingstechnieken en moderne multimedia.

Effectonderzoek

Het programma is voor zover we kunnen nagaan niet onderzocht op effectiviteit.

Documentatie

Er is voor zover we kunnen nagaan niet over dit programma gepubliceerd. Dit maakt overdracht van dit programma moeilijk. Voor de volledigheid nemen we het toch op.

Samenstellers

Marieke van Veen en Bureau Mutiara Consult , Greet van Hee.

Zie: <http://www.trainersgroep-weerbaarheid.nl/>

Girls' talk

Doel

Doel van het programma is risicomeiden relationeel en seksueel weerbaar te maken, meiden meer regie te laten krijgen over hun seksuele relaties met jongens en hun leren verantwoordelijk te zijn voor hun eigen seksuele gezondheid en welzijn.

Werkwijze

Via intensieve groepscoaching wordt in acht bijeenkomsten van twee uur met de meiden gewerkt aan seksueel gezond gedrag. Girls' Talk biedt meiden een plek om de eigen seksuele en relationele

ervaringen in een meidengroep te onderzoeken en onder begeleiding van getrainde counselors met elkaar uit te wisselen. Het programma heeft een half gestructureerde aanpak, en werkt vanuit een sekse- en cultuurspecifieke aanpak. Het programma richt zich op meiden met een lage opleiding omdat deze doelgroep relatief grote seksuele risico's lopen.

Doelgroep

Het preventieprogramma is gericht op 14- tot 18-jarige meiden met seksueel riskant gedrag

Toepassingsgebied

De Rutgers Nisso Groep (RNG) en MOVISIE (toen nog TransAct) hebben in samenwerking met het jongerenwerk en anderen in 2004 dit preventieprogramma ontwikkeld. Het programma is in 2004 en 2005 uitgetest in 12 verschillende groepen.

Vanaf september 2006 biedt de RNG (met financiering van Stichting Kinderpostzegels Nederland) een tweedaagse scholing aan, bedoeld voor jongerenorganisaties, ROC's en jeugdwelzijnswerk.

Materialen

Kuypers, A., I. van der Vlugt (2006) Preventieprogramma Girls' Talk. Utrecht: Rutgers Nisso Groep, TransAct

DVD Girls' Talk RNG

Handleiding begeleiding Girls' Talk RNG

Effectonderzoek

De experimentele toepassing is op effectiviteit geëvalueerd in een gecontroleerd veldexperiment met een voor-, na- en follow-upmeting op basis van een schriftelijke vragenlijst. Naast de effectstudie heeft ook een procesevaluatie plaatsgevonden met alle counselors en deelnemers.

Uit de effectstudie blijkt dat de deelnemers na het volgen van het programma op meerdere aspecten een verandering in de gewenste richting laten zien (toename van kennis, bewaken en aangeven eigen (seksuele) grenzen, positiever zelfbeeld, zelfreflectie vergroot).

5.2 Hulpverlening

Onder hulpverlening verstaan we ook 'opvang'.

Opvangvoorziening Asja

Samenvatting

Asja is een opvanghuis dat gedurende twee tot vier weken crisisopvang biedt aan slachtoffers van jeugdprostitutie en de mogelijkheid van een time-out. Naast een crisisopvang- en time-out-voorziening is Asja een woonvoorziening: cliënten die behoefte hebben aan langer durend verblijf om hun leven weer op de rails te zetten, kunnen maximaal zes maanden in Asja verblijven.

Doel van de interventie

Hulpverlening

Doelgroep

De doelgroep van de opvangvoorziening Asja is duidelijk omschreven en bestaat uit meisjes die slachtoffer zijn van meisjeshandel of loverboypraktijken. De omvang van de potentiële doelgroep is niet bekend, omdat “de problematiek verborgen is”.

Toepassingsgebied

Landelijk. Aansluiting bij interne activiteiten: Vrouwenopvang Fryslân biedt een totaalaanbod bij jeugdprostitutie, van opvang tot nazorg. In 2003 waren er 66 aanmeldingen en 39 opnames, dus in totaal 105 cliënten; er waren 39 afmeldingen. In 2004 waren er 39 aanmeldingen en 45 opnames, dus in totaal 84 cliënten; er waren 45 afmeldingen.

De doelgroep wordt bereikt door artikelen, folders, publicaties en een website www.asja.nl. Het bereik van Asja is landelijk. Er wordt veel gedaan aan PR en voorlichting.

Mogelijkheden voor overdracht

In het Modulenboek is de werkwijze zodanig beschreven, dat deze overdraagbaar is naar andere locaties.

Materialen

De werkwijze van Asja, het Leerhuis en de nazorg is beschreven in het onderdeel “Zorgprogramma’s en modulen Jeugdprostitutie” van het Modulenboek van Vrouwenopvang Fryslân.

Effectonderzoek

Een tussentijds evaluatieonderzoek heeft plaatsgevonden:

Bureau Terpstra & Van Dijke

Asja: Nieuw leven! Nieuwe kansen?! Tussentijdse evaluatie Asja, opvangvoorziening voor jeugdige prostituees. Blijf van mijn Lijf, Leeuwarden, 2001.

Terpstra, L. & A. van Dijke. Eindverslag Asja, opvangvoorziening: evaluatie van de projectperiode 1 maart 1999 – 1 maart 2002. Leeuwarden, 2002.

Pretty woman

Pretty woman biedt zowel voorlichting/preventie als hulpverlening. We nemen deze aanpak dan ook in beide paragrafen op.

Doel

Pretty Woman biedt voorlichting, individuele hulpverlening en groepshulpverlening aan meisjes en jonge vrouwen van 12 tot 25 jaar die risicovolle contacten hebben gehad of dreigen te krijgen met jongens en jonge mannen die hen dwingen tot prostitutie. Het doel van de individuele hulpverlening is voorkomen dat meisjes in misbruikrelaties zoals met een loverboy terechtkomen die ertoe kunnen leiden dat zij in de prostitutie belanden. Daarnaast wil Pretty Woman meisjes die als gevolg van een misbruikrelatie in de prostitutie beland zijn helpen er weer uit te komen.

In de groepshulpverlening wordt gewerkt met activiteitengroepen en lotgenotengroepen. In de activiteitengroep ligt de nadruk op het vergroten van de weerbaarheid van de cliënten ten opzichte van risicovolle relaties en misbruikrelaties. De nadruk in de lotgenotengroep ligt op de uitwisseling van ervaring en erkenning en herkenning van de problematiek van prostituees die het slachtoffer zijn van loverboys.

Werkwijze

Door een combinatie van voorlichting en individuele en groepshulpverlening aan te bieden bereikt het project meisjes in verschillende situaties, in verschillende rollen en in verschillende fases. Meiden die door voorlichting bewust zijn van hun eventuele misbruiksituatie, weten de weg naar de hulpverlening te vinden. Door zowel individueel als groepshulpverlening aan te bieden, kunnen meisjes met verschillende behoeften worden bereikt en geholpen. Pretty Woman werkt outreachend; men gaat actief op pad om met risicomeiden in contact te komen.

In de individuele hulpverlening van Pretty Woman wordt aandacht besteed aan emotionele versterking van de meisjes. Ouders, school en andere belangrijke personen uit de leefomgeving van het meisje worden actief betrokken bij de hulpverlening. Pretty Woman biedt materiële en immateriële hulpverlening. Vanuit de ervaring dat de meisjes zeer diverse problemen kunnen hebben en vanuit de visie dat Pretty Woman vraaggericht werkt, wordt samen met de cliënt doelen opgesteld. Afhankelijk van de gestelde doelen zet de hulpverlener methodische interventies in. De interventies richten zich op gedragsverandering en aan inzicht in de problematiek.

Documentatie

Schwarze K., M. Berger, E. Geurts (2006). Pretty Woman, Praktijkvoorbeeld voor de aanpak van meisjesprostitutie. Amsterdam: SWP.

Effectonderzoek

Terpstra, L. A. van Dijke (2003). One of a kind. Evaluatie onderzoek Pretty Woman. Utrecht: Bureau Terpstra en Van Dijke.

5.3 Ketenaanpak

Een aantal steden heeft zelf een methode ontwikkeld om loverboyproblematiek aan te pakken. In veel gevallen maakt een vergaande vorm van samenwerking tussen ketenpartners deel uit van hun aanpak. Belangrijke aanpakken zijn die van voorloper Zwolle, Rotterdam, Amsterdam en Eindhoven. In sommige gevallen is de aanpak zeer goed gedocumenteerd en tevens geëvalueerd (Rotterdam en Zwolle). Voor verdere informatie verwijzen wij naar de website www.jeugdprostitutie.nu.

6 Meisjesbesnijdenis

Voor dit hoofdstuk hebben we gebruikgemaakt van de informatie van Pharos, een kenniscentrum met veel expertise op het gebied van meisjesbesnijdenis. Pharos heeft in de periode 2005 – 2009 in het kabinetsbeleid de opdracht gekregen te fungeren als landelijk kenniscentrum op het terrein van vrouwelijke genitale verminking (VGV) en als zodanig preventieve acties te intensiveren. Daarnaast hebben we gebruikgemaakt van informatie van de Federatie Somalische Associaties Nederland (FSAN), die zich al meer dan tien jaar bezighoudt met de aanpak van meisjesbesnijdenis.

De aanpakken die we hieronder noemen vallen niet altijd onder onze definitie van methoden. Maar omdat over dit onderwerp nog maar weinig te vinden is, hebben we alle informatie opgenomen waarvan wij denken dat die relevant is voor de beroepspraktijk.

Pilot preventie vrouwelijke genitale verminking

In 2006 is de pilot preventie vrouwelijke genitale verminking gestart in zes steden waarin relatief veel mensen uit de risicolanden wonen. Dit preventietraject is een intensieve samenwerking tussen GGD's van zes pilotgemeenten (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven en Tilburg), Pharos en FSAN. De preventieactiviteiten dienen enerzijds om bij risicogroepen zelf een collectief gedragen gedragsverandering te bewerkstelligen. Anderzijds zijn ze gericht op het vergroten van het urgentiebesef bij alle partijen die met dit onderwerp in aanraking komen. Eind 2008 en begin 2009 is deze pilot geëvalueerd en daaruit komt naar voren dat de preventieve aanpak zijn vruchten lijkt af te werpen. In 2010 zal deze pilot landelijk worden uitgerold.

Agelgil

De enige manier om effectief en daadkrachtig van hardnekkige, cultureel gebonden praktijken zoals Vrouwelijke Genitale Verminking (VGV) af te komen en om empowerment van meisjes en vrouwen te bewerkstelligen is door middel van een verandering in waarden, normen en gedrag. Het genderprobleem, inclusief de onderliggende machtsverschillen tussen mannen en vrouwen, moeten worden veranderd. Deze verandering is alleen te realiseren door informatie, educatie en communicatie. Met dit doel heeft Vluchtelingen-Organisaties Nederland (VON) in samenwerking met nationale en internationale organisaties het initiatief genomen om een handleiding voor migranten in Europa te ontwikkelen.

Materialen

Agelgil: een handleiding voor effectieve interventie en preventiestrategieën tegen Vrouwelijke Genitale Verminking (VGV) in Nederland / A. Desta. - Utrecht : Vluchtelingen Organisaties Nederland (VON), 2007.

Wijzer in de liefde

Deze in 2007 geactualiseerde versie van het landelijk draaiboek Wijzer in de Liefde van 2005, bevat 9 lessen voor seksuele voorlichting aan en seksuele vorming van jeugdige asielzoekers en nieuwkomers. Deze groepen hebben vaak een inhaalslag te maken op het terrein van seksuele gezondheid. Het kan onder meer gebruikt worden in asielzoekerscentra, in internationale schakelklassen en op AMAScholen. Het lespakket is ontwikkeld door GGD Nederland in samenwerking met Pharos en Samah. Een hoofdstuk over meisjesbesnijdenis is toegevoegd, de afbeeldingen zijn opnieuw getekend en de tekst is geactualiseerd. De lessen 7 en 8 zijn volledig ontwikkeld door de organisatie SAMAH. Voor les 9 wordt verwezen naar de 'Lesmap meisjesbesnijdenis' van Rutgers Nisso Groep / Pharos / RNG (plaatscode: 10F12). Downloaden kan via: www.ggd Kennisnet.nl/28043.

Materialen

Wijzer in de liefde: draaiboek voor het geven van seksuele voorlichting aan en seksuele vorming van asielzoekers en nieuwkomers / C. Timmermans, Th. Loeffen. - Utrecht : GGD Nederland, 2007 (versie juni 2007)

Gespreksprotocol meisjesbesnijdenis

Het Gespreksprotocol meisjesbesnijdenis biedt handvatten voor artsen en verpleegkundigen in de jeugdgezondheidszorg om, ter preventie van meisjesbesnijdenis, gestructureerd een gesprek te voeren met ouders en familie van meisjes uit risicogroepen. Het pakket bevat naast het protocol een kaart met beslisboom, een signaalwijzer voor leerkrachten, de folder Meisjesbesnijdenis mijn ouders zeggen nee (in het Nederlands, Somalisch, Arabisch, Amhaar, Engels en Frans), en een dvd met voorbeeldgesprekken. Het protocol en de folders zijn ook op cd-rom beschikbaar (CDR 7).

De Aanvullende werkinstructies MOA bij gespreksprotocol meisjesbesnijdenis hebben specifiek betrekking op medewerkers in de medische opvang asielzoekers, zoals de sociaal geneeskundige JGZ en de jeugdverpleegkundige, de sociaal geneeskundige AGZ, de praktijkverpleegkundige, en de GVO-functionaris.

Het gespreksprotocol is tot stand gekomen met subsidie van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), verstrekt aan de Artsen(vereniging) Jeugdgezondheidszorg Nederland (AJN) en met hulp van een werkgroep, bestaande uit inhoudelijk deskundigen uit het werkveld jeugdgezondheidszorg, inclusief de Medisch Opvang Asielzoekers (MOA) en in samenwerking met LVS, LVT, LVW, GGD-Nederland, MOA, Pharos en FSAN, 2005

Materialen

Gespreksprotocol meisjesbesnijdenis. - Lisse : Artsen Jeugdgezondheidszorg Nederland, 2005. - 35; 3; 2 p. : ill. - Zie ook: 10E52 A (Aanvullende werkinstructies MOA bij gespreksprotocol meisjesbesnijdenis, 2006), DVD 527 (voorbeeldgesprekken), en CDR 7 (het protocol en folders op cd-rom).

Aanvullende werkinstructies MOA bij gespreksprotocol meisjesbesnijdenis. - Utrecht : Landelijk Service Bureau MOA van de GGD Nederland, 2006. - 15 p. - Zie ook: 10E52 (Gespreksprotocol meisjesbesnijdenis, 2005), DVD 527 (voorbeeldgesprekken), en CDR 7 (het protocol en folders op cd-rom).

NO GAME!

voorlichting voor en door jongeren

No Game, een initiatief van Pharos, is een groep van acht gemotiveerde jongeren met verschillende culturele achtergronden. Sinds 2006 strijden zij tegen meisjesbesnijdenis door gratis voorlichting te geven aan jongeren. Het is belangrijk om zich bij de preventie van meisjesbesnijdenis te richten op jongeren uit de risicogroepen. Als aanstaande ouders moeten zij immers gaan kiezen of zij de traditie van meisjesbesnijdenis wel of niet voortzetten. Maar No Game richt zich ook op Nederlandse jongeren. Enerzijds om hen als leeftijdgenoten van de risicjongeren erbij te betrekken. Anderzijds om meisjesbesnijdenis als mondiaal probleem bespreekbaar te maken.

No Game werkt volgens het principe van peer groeopeducatie: voorlichting voor en door jongeren. Uit ervaring blijkt dat jongeren gemakkelijker over complexe onderwerpen praten met leeftijdgenoten dan met volwassenen.

Inventarisatie preventie meisjesbesnijdenis

Inventarisatie van activiteiten in Europa op het gebied van voorlichting en preventie meisjesbesnijdenis (sinds ca. 2000). Aandachtspunten zijn daarbij: samenwerking met de risicogroep, projecten specifiek gericht op kinderen, de rol van mannen in projecten, inspanningen richting politiek, religieuze leiders en hulpverleners, beschikbare evaluatieverslagen van projecten.

Inventarisatie preventie meisjesbesnijdenis / S. Kers. - Utrecht : Pharos, 2005. - 22 p.

Lesmap meisjesbesnijdenis

Deze lesmap vormt onderdeel van een breed plan van aanpak van de overheid waarin verschillende facetten rondom vrouwelijke genitale verminking (VGV) worden belicht, met het uiteindelijke doel van het voorkomen van vrouwelijke genitale verminking. Uitgangspunt van dit lesmateriaal is het integreren van kennis over meisjesbesnijdenis en de gevolgen ervan binnen de reguliere voorlichting en vorming.

Materialen

Lesmap meisjesbesnijdenis / B. van Ginneken, K. Dekkers, B. Tuk, M. de Neef. - Utrecht : Pharos ; Rutgers Nisso Groep, 2005. - 188 p.

Zie ook de DVD behorende tot deze lesmap (plaatscode DVD 501).

Project 'Agents of Change'. Preventie meisjesbesnijdenis.

Huiskamergesprekken voor jongeren door jongeren.

Samenvatting

Al elf jaar houdt FSAN zich nu bezig met projecten ter preventie van meisjesbesnijdenis. Nooit eerder werd er echter de focus gelegd op het benaderen van schoolgaande jeugd. Binnen dit project zijn Somalische meisjes van 10 tot en met 16 jaar en hun ouders de doelgroep. Zij worden geïnformeerd over meisjesbesnijdenis door de zogenaamde 'Agents of Change': Somalische jonge vrouwen van 18 tot en met 23 jaar oud. Het project is mede mogelijk gemaakt met financiële steun van Stichting Kinderpostzegels Nederland.

Werkwijze

De twaalf geselecteerde agents voeren huiskamergesprekken, waarbij ze het onderwerp meisjesbesnijdenis aan de hand van een stripboek over dit onderwerp bespreken met zowel de meisjes als hun ouders. Dit stripboek vertelt het verhaal van een Senegalees meisje dat in België woont en tijdens een vakantie naar Dakar wordt ontvoerd om tegen haar wil in te worden besneden. Achterin het boek staat verdere uitleg over het gebruik meisjesbesnijdenis. Onder andere de verschillende vormen van meisjesbesnijdenis, de landen waar het voorkomt, de motieven, de mogelijke gevolgen voor de gezondheid en de wetgeving op dit gebied komen aan bod. De meisjes mogen het stripboek houden en er wordt hen gevraagd een aantal stripboeken uit te delen aan vriendinnen. Deze generatie meisjes kan zo met behulp van de overgebrachte informatie in de toekomst zichzelf, hun zusjes, vriendinnen en eigen dochters beschermen tegen besnijdenis.

Doel

- Het onderwerp meisjesbesnijdenis door middel van huiskamergesprekken met gezinnen met meisjes in de leeftijd van 10 tot en met 16 jaar bespreekbaar maken en zo een mogelijk taboe doorbreken.
- Zowel meisjes als hun ouders informeren over de wettelijke strafbaarheid van alle vormen van meisjesbesnijdenis in Nederland.
- Overige argumenten tegen meisjesbesnijdenis kenbaar maken: zo wordt meisjesbesnijdenis niet voorgeschreven door de Islam en heeft het gebruik vele gevolgen voor de gezondheid.

Deze nieuwe kennis en bewustwording dienen een gedragsverandering teweeg te brengen, waardoor er in de toekomst minder meisjes besneden zullen worden.

7 Instrumenten

Instrumenten horen in strikte zin niet thuis in deze verkenning. Toch nemen we ze hier voor de volledigheid op. Ze kunnen immers een belangrijk hulpmiddel vormen in de aanpak van en hulpverlening bij seksueel geweld.

We onderscheiden hier beleidsinstrumenten en (meet-)instrumenten voor instellingen in de sector verstandelijk gehandicapten. Voor mensen met een lichamelijke beperking hebben we geen kant-en-klare methoden of instrumenten gevonden. Wel is er de website www.zoenenenzo.nl, met onder meer informatie over en advies bij seksueel misbruik. Ook zijn er weerbaarheidstrainingen voor mensen met een lichamelijke beperking (bijvoorbeeld van de Lydia Zijdel Foundation).

7.1 Beleidsinstrumenten instellingsbeleid

Grote plannen, kleine stappen

Publicatie over het werken met kwaliteitscriteria voor hulpverlening na seksueel geweld. Deze kwaliteitscriteria zijn ontwikkeld voor en in samenwerking met vertegenwoordigers van GGZ-instellingen. De kwaliteitscriteria zijn aangevuld met ervaringen en adviezen van deskundigen uit de praktijk.

Materiaal

Lammers, M. en I. van Beek: Grote plannen, kleine stappen, werken met kwaliteitscriteria voor hulpverlening na seksueel geweld (2000).

Van incident naar fundament

Methodiekmap met concrete aanwijzingen en handvatten voor de vormgeving en implementatie van beleid rond bejegening, seksualiteit en seksueel misbruik in GGZ - instellingen en de Gehandicaptenzorg.

Beleid rond seksualiteit en seksueel misbruik blijkt lastig te implementeren. Het zijn veelomvattende onderwerpen die niet slechts kunnen worden 'gepakt' in protocollen of beleidsdocumenten alleen.

Dit soort vragen en dilemma's vormt voor TransAct de aanleiding om een reeks beleidsinstrumenten uit te brengen, onder de titel 'Van incident tot fundament : vormgeving en implementatie van beleid rond bejegening, seksualiteit en seksueel misbruik'.

Het eerste instrument 'Een samenhangend beleid rond bejegening, seksualiteit en de preventie en aanpak van seksueel misbruik' biedt concrete handvatten die gebruikt kunnen worden bij de implementatie van beleid rond seksualiteit en seksueel misbruik.

Het tweede instrument 'Opsporen en beïnvloeden van risicofactoren voor seksueel misbruik' is gericht op de preventie van seksueel misbruik. In 2006 volgt het derde instrument: een voorbeelddraaiboeken gericht op de melding en de aanpak na melding van (vermoedens van) seksueel misbruik.

Materiaal

Van incident tot fundament : vormgeving en implementatie van beleid rond bejegening, seksualiteit en seksueel misbruik.

Marijke Lammers, TransAct, 2005.

Grenzen stellen en respecteren

Samenvatting

Een vierjarig project (1995-1999) heeft geleid tot de opstelling van instellingsbeleid over seksualiteit en het voorkomen van seksueel misbruik voor mensen met een licht verstandelijke handicap met ernstige gedragsproblemen. Naast methodeontwikkeling en deskundigheidsbevordering is evaluatieonderzoek uitgevoerd naar de uitgevoerde interventies (met uitzondering van het daderhulpverleningsprogramma).

Visie en werkwijze

Seksualiteit is een centraal aspect in de adolescentieperiode, ook voor mensen met een verstandelijke handicap met gedragsproblemen. De begeleiding van de seksuele ontwikkeling is een structureel behandelonderdeel voor mensen met een verstandelijke handicap die wonen in een zorg- of behandelinstelling. De bij hen vaker voorkomende verstoorde cognitieve, sociale en emotionele ontwikkeling vraagt een specifieke begeleiding. Er dient een kritische, open en respectvolle communicatie te zijn tussen alle deelnemers aan het sociale verkeer van de instelling. Met name de begeleiders dienen een veilige sfeer te bevorderen en aandacht te hebben voor persoonlijke grenzen en het bieden van adequaat modelgedrag en open communicatie.

Binnen het project wordt uitgegaan van het competentiemodel (Slot, 1988), en wordt gewerkt aan competentievergroting die gericht is op het uitbreiden van het vaardigheidsrepertoire. Het competentiemodel grijpt terug op de ontwikkelingspsychologie en de leertheorieën. Uit (Nederlands) onderzoek blijkt het werken met leertheoretische principes bij jongeren met probleemgedrag effectief.

Doel

- Binnen de intramurale setting verbeteren en bevorderen van structurele aandacht voor de seksuele ontwikkeling van jongeren en seksuele vorming.
- Verbeteren van de signalering van en hulpverlening bij seksueel misbruik.
- Voorkomen van seksueel overschrijdend gedrag door o.a. het vergroten van de vaardigheden van de jongeren over seksualiteit/seksuele toenadering.
- Behandeling van plegers van seksueel geweld.

Doelgroep

Jongeren met een licht verstandelijke handicap met ernstige gedragsproblemen – die intramuraal worden begeleid - en hun begeleiders. Zowel slachtoffers als daders van seksueel overschrijdend gedrag en geweld worden begeleid en behandeld.

Aanpak

Door het opstellen van beleid, deskundigheidsbevordering bij begeleiders, ontwikkelen van methoden wordt in een gehele instelling op een preventieve wijze gewerkt aan het voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag van en tussen jongeren.

7.2 Instrumenten overig: lvg-sector

Seksualiteit ondervraagd

Instrument voor het signaleren van onder andere seksueel geweld in de intakegesprekken met mensen met een verstandelijke beperking. Ontwikkeld door MEE Noordwest-Holland.

Doel

Het doel is dat het cliënten gemakkelijker wordt gemaakt om te praten over seks en/of te komen met een spontane onthulling over seksueel misbruik. Zij krijgen een opening om hun verhaal te doen over iets dat zó ingrijpend in hun leven is of kan zijn, dat het alles beheersend kan zijn.

Doelgroep

Dit instrument is niet alleen geschikt voor consultants bij MEE, maar ook voor hulp- en dienstverleners die een cliënt goed in beeld willen brengen: zoals reclassering zorgaanbieders en verslavingszorg. Binnen (MEE) en buiten de verstandelijk-gehandicaptensector (AMW, SMW, MMW, GGZ, School- en Jeugd MW) kan gewerkt worden met het instrument.

Werkwijze

1. Het maken van de eerste stap in het visualiseren van seksualiteit. Het onderwerp wordt d.m.v. het bolletje Seksualiteit voor het eerst op tafel gelegd. Dit kan gebeuren door de cliënt die de tekst ziet of door de consultant, die samen met de cliënt de bolletjes in de Visuele Vraagverduidelijking langs loopt.
2. Seksuele problemen, seksueel geweld en seksueel misbruik bespreekbaar maken.
3. Preventie seksueel misbruik: om seksueel misbruik te voorkómen is seksuele voorlichting, het verminderen van de kwetsbaarheid en het vergroten van de weerbaarheid van mensen met een verstandelijke beperking, noodzakelijk.
4. Preventie SOA: navraag gebruik voorbehoedsmiddelen.
5. Gevolgen seksualiteit bespreken.
6. Behandeling.
 1. Er kan bijvoorbeeld behandeling nodig zijn om trauma na seksueel misbruik te kunnen verwerken.
 7. Verwijzing naar Zedenpolitie voor het doen van aangifte.
 2. In geval van (vermeend) seksueel misbruik kan de cliënt worden gewezen op het doen van aangifte bij de Zedenpolitie.

Materialen

Formulier vraagverduidelijking.

7.2.1 Meetinstrumenten Ivg

In Groot-Emaus in Ermelo, een landelijk werkend orthopedagogisch behandelingsinstituut voor licht verstandelijk gehandicapte jongeren (IQ 65-90) met ernstige gedragsproblemen, werd tussen 1995 en 1998 gewerkt aan het project 'preventie van seksueel gewelddadig gedrag van en tussen jongeren'. Om de effecten van het project te meten moesten enkele nieuwe meetinstrumenten ontwikkeld worden. Deze lijsten vormen een eerste aanzet om het begrip seksueel competent gedrag te concretiseren en het niveau van seksuele competentie van jongeren in de ogen van groepsleiders en de jongeren zelf in beeld te brengen. Hieronder worden de lijsten kort besproken.

Competentielijst Seksualiteit (CLS)

De Competentie Lijst Seksualiteit (CLS), ontwikkeld voor Groot-Emaus, meet de mate waarin deze jongeren, die een licht verstandelijke beperking hebben, in de ogen van de groepsleiding vaardigheden beheersen op het gebied van seksualiteit.

Bij de ontwikkeling van de CLS is allereerst gekeken voor welke taken omtrent intimiteit en seksualiteit jongeren in de leeftijdsfase van 12- 21 jaar staan. Wat wordt van hen verwacht binnen de Nederlandse samenleving? En van welke taken is het volbrengen ervan van belang voor hun verdere ontwikkeling? Met betrekking tot seksualiteit zijn de volgende taken geformuleerd:

1. verzorging van eigen lichaam en uiterlijk en omgaan met lichamelijke veranderingen
2. omgaan met 'nieuwe' seksuele gevoelens, fantasieën en gedachten
3. het kiezen/invullen van sekserol en seksuele voorkeur
4. vrijen met zichzelf
5. contact maken
6. relaties onderhouden
7. vrijen met anderen (seksuele toenadering, vrijen)
8. veilig vrijen
9. omgaan met regels uit de samenleving ten aanzien van gewenste en ongewenste vormen van seks
10. praten over en hulp vragen bij seksuele problemen
11. omgaan met waarden, normen en regels van ouders ten aanzien van seksualiteit.

Elke taak vereist diverse vaardigheden van een jongere. Per taak worden deze vaardigheden opgesomd. Voor elke vaardigheid geeft de groepsleider aan of de jongere de vaardigheid 'volledig', 'grotendeels', 'enigszins' of 'niet' beheerst. (Spanjaard, 2000, p. 216).

Seksuele Kennis-, Attitude- Vaardigheden en Ervarenlijst (SKAVE)

Met de SKAVE worden zowel de kennis, attitude en vaardigheden omtrent seksualiteit van jongeren met een licht verstandelijke beperking en ernstige gedragsproblemen, als de seksuele ervaring van deze jongeren gemeten. De SKAVE is een lijst die door jongeren zelf wordt ingevuld. Dit werd van belang geacht aangezien het uiteindelijke doel was gedragsverandering bij jongeren te bewerkstelligen. De SKAVE bestaat uit vijf onderdelen.

- IkZie meet de mate waarin jongeren de gangbare termen voor lichaamsdelen kennen.
- IkWeet meet de kennis van jongeren omtrent seksualiteit.
- IkVind meet de attitude omtrent seksualiteit.
- IkDoe meet de mate waarin de jongere situaties kan inschatten en vaardigheden zal inzetten.
- IkHeb meet de mate waarin de jongere seksuele ervaring heeft. (Spanjaard, 2000, p. 216-218).

Er is een meisjes- en een jongenseditie beschikbaar van deze lijst.

In het kader van dit vooronderzoek is het onderdeel IkDoe het meest van belang, omdat dit onderdeel het gedrag van de jongere meet, en niet de kennis.

Inhoud IkDoe

Deze lijst bestaat uit 22 korte situatieschetsen. Elke schets wordt ondersteund met een stripplaatje. Per situatieschets kunnen de jongeren steeds kiezen uit drie mogelijke gedragsalternatieven. Gevraagd wordt wat zij in de betreffende situatie zouden doen. De 22 situaties hebben betrekking op vier onderwerpen: 1. contact maken. 2. relaties onderhouden. 3. vrijen met anderen. 4. praten over en hulp vragen bij seksuele problemen.

8 Eerste bevindingen

Veel nieuwe methoden en andere initiatieven

Sinds het eerste overzicht van methoden op het gebied van seksueel geweld in 2007 verscheen, is er veel gebeurd. Er zijn veel methoden bijgekomen, afgerond of in ontwikkeling. Nieuwe vormen (internet) en nieuwe doelgroepen (prostituees) komen in de verkenning in beeld.

Weinig individuele behandelingsmethoden gepubliceerd

Uit de inventarisatie blijkt dat er weinig methoden beschreven zijn die zich richten op individuele hulpverlening. Dit is opmerkelijk omdat de meeste behandelingen op individueel niveau plaatsvinden (Höing, 2004).

Klinische setting

Verschillende methoden vinden plaats in de klinische setting van de ggz. Deze methoden zijn vaak individueel-therapeutisch en bevinden zich aan, of over, de rand van het sociale domein.

Internetmethoden in opkomst

Er worden steeds meer internetmethoden – psycho-educatie, hulpverlening via chatten en e-mail – ontwikkeld en deze vinden ook steeds meer ingang.

Meisjesbesnijdenis

Het materiaal dat we hebben gevonden op het gebied van meisjesbesnijdenis bevindt zich vooral op het terrein van preventie en wetgeving, in de medische sfeer. Het probleem is in eerste instantie somatisch, maar preventie en hulpverlening na meisjesbesnijdenis (verwerking, eigen vorm van seksualiteit ontwikkelen, etc.) zijn psychosomatisch en psychosociaal. Er is nog weinig tot geen aanbod op het gebied van traumaverwerking na meisjesbesnijdenis.

Doelgroepen

De meeste methoden richten zich op een specifieke doelgroep. Hierbij valt wel op dat niet alle doelgroepen goed vertegenwoordigd zijn. Zo is er weinig specifiek hulpaanbod voor jongens die seksueel misbruik hebben meegemaakt. Ook de preventie van jeugdprostitutie richt zich voornamelijk op meisjes. Dat laatste vloeit voort uit het feit dat methoden gericht op preventie van jeugdprostitutie voor het grootste deel gericht zijn op loverboyproblematiek, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar de meisjes als slachtoffers.

De methoden die zich richten op seksuele weerbaarheid/preventie van seksueel geweld richten zich bijna uitsluitend op kinderen en jongeren. En uitzondering vormt “Gezond en sterk in sekswerk” dat prostituees als doelgroep heeft, en “Deurtje Open, Deurtje Dicht” dat zich richt op mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking.

Effectiviteit preventieprogramma's

Van weinig preventieprogramma's kan de effectiviteit aangetoond worden. Weliswaar is een aantal programma's geëvalueerd, maar dit gebeurde meestal niet met een controlegroep.

Van de 19 preventieprogramma's die Van Oosten en Höing (2009) bekeken op 'effectiviteit', waren er negen op effectiviteit onderzocht. Slechts vier programma's zijn geëvalueerd met een controlegroep: Marietje Kessels, Rots en water, Girls' talk en Lang leve de liefde³.

³ Het programma 'lang leve de liefde' hebben wij niet opgenomen in deze verkenning omdat dit programma van SOA Aids Nederland vooral ingaat op veilig vrijen.

Daarnaast is van het Canadese 'Safe dates' aangetoond dat het in staat is om het risico op partnergeweld te verminderen. Dit is getest met behulp van een controlegroep. De preventieprogramma's 'Stay in love' en 'Loving me, loving you' zijn sterk gebaseerd op Safe dates.

Effectiviteit hulpverlening

Ook de effectiviteit van hulpverleningsmethoden is in veel gevallen onbekend. Relatief nieuwe vormen van hulpverlening zoals EMDR, STEPS en internethulpverlening zijn of worden wel onderzocht op werkzaamheid.

Preventiemethoden jongeren

De preventieprogramma's voor jongeren richten zich niet uitsluitend op de preventie van seksueel geweld, maar zijn breder en richten zich ook op seksuele weerbaarheid en preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag.

9 Literatuur

Boon, S. Directieve en hypnotherapeutische interventies als onderdeel van een fasegerichte behandeling van vroeger seksueel misbruik. In N. Nicolai (red.). Handboek psychotherapie na seksueel misbruik. Utrecht: De Tijdstroom, 2^e herz. dr. 2008. P. 209-224.

Competenties 'Geweld leren signaleren en (be)handelen'. Min. Van OC&W, Nji en MOVISIE, 2008.

Dijke, A. e.a. De betovering verbroken. Methodiek preventie en aanpak meisjesprostitutie. Utrecht: NIZW Jeugd, 2006.

Factsheet seksueel geweld. Utrecht: MOVISIE, 2009.

Hart, O. van der en E. Nijenhuis. Psychotherapie en hervonden herinneringen, deel 1: fasegerichte traumabehandeling tegenover Recovered Memory Therapy. Tijdschrift voor Psychotherapie (1999), 25, 6, 1-14.

Höing, M. en N. Van Oosten. Primaire preventie van geweld. In: Handboek Seksuologie, Hfdst. 13, 2009.

Höing, M., & Vanwesenbeeck, I. Hulpverlening aan slachtoffers van seksueel geweld: omvang, aard en kwaliteit. In Tijdschrift voor Seksuologie (2004) 28, 22-35

Jonker, I., M. van Luijtelaar en J. Wolf. Effectieve interventies voor mishandelde vrouwen in opvangvoorzieningen. Uitvoering en resultaten van review van internationale literatuur. Nijmegen: UMC St. Radboud, Academische Werkplaats Opvang x Oggz, Speerpunt Huiselijk geweld, 2008.

Lammers, M., Kok, E. & Oude Avenhuis, A.. Preventie van seksueel misbruik bij vrouwen en mannen met een handicap: noodzaak, doel en effectiviteit van preventieactiviteiten: overzicht programma's en materialen. Utrecht: TransAct, 2005.

Lammers, M. & Kok, E. Werkdocument- Overzicht programma's en materialen relationele & seksuele vorming en weerbaarheid. Voor leerkrachten SO & VSO en begeleiders van mensen met een verstandelijke beperking. Utrecht: MOVISIE, augustus 2009.

Meulmeester, G., Rijsbosch, E., McDevitt-Pugh, L., Wieringa, S. (IIAV), Cense, M., Hoing, M. & Vlucht, I. van der (Rutgers Nisso Groep). Mapping van bestaande projecten en initiatieven op het gebied van seksuele weerbaarheid. Amsterdam / Utrecht: Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging en Rutgers Nisso Groep. In opdracht van Directie Emancipatie ministerie van OCW, 2008.

Mutsaers, K. Wat werkt bij de aanpak van kindermishandeling? Utrecht: Nji, 2008.

Rensen, P., S. van Arum & R. Engbersen. Wat werkt? Een onderzoek naar de praktische bruikbaarheid van methoden in de vrouwenopvang, maatschappelijke opvang en opvang voor zwerfjongeren. Utrecht: MOVISIE / Trimbos Instituut, 2008.

Rich, C. L., Gidycz, C. A., Warkentin, J. B., Loh, C., & Weiland, P. Child and adolescent abuse and subsequent victimization: A prospective study. *Child Abuse & Neglect*, 29, 2005, 1373–1394.

Schakenraad, W. en Janssens, K.. *Seks en grenzen. Wat maakt jongeren met een lichte verstandelijke beperking kwetsbaar, wat maakt hen weerbaar?* Utrecht: MOVISIE, 2008.

Schwartz, K. *Pretty Woman: praktijkvoorbeeld voor de aanpak van meisjesprostitutie.* Utrecht: NIZW Jeugd, 2006.

Versluis, W. Effectiviteit van seksueel misbruik : preventieprogramma's voor kinderen ter voorkoming van seksueel misbruik. *Tijdschrift voor Seksuologie*, nr. 27, 2003, p. 187-195

Bijlage 1: overzicht van methoden

Seksueel geweld: Preventie

'Als een meisje nee zegt'

Bijvoorbeeld de liefde

Deurtje open, Deurtje dicht (DODD)

Gezond en sterk in sekswerk

Girls' talk

Love limits

Loving me, loving you

Marietje Kesselsproject

Rots en water

Stay in love

What's love got to do with it?

Train-de trainer. Omgaan met seksueel grensoverschrijdend gedrag op school.

Seksueel geweld: Hulpverlening

Aandachtgerichte cognitieve therapie

Ambulante verwerkingsgerichte traumabehandeling

CLAS. Contextuele Leergroepen voor Alle betrokkenen bij Seksueel misbruik

Eye Movement Desensitization and Reprocessing

Deurtje Open, Deurtje Dicht (DODD)

Digitale hulpverlening voor jongeren

Fasegerichte behandeling na seksueel trauma

Gezond en sterk in sekswerk. Vergroten van de seksuele gezondheid en verbeteren van weerbaarheid van prostituees

Grip op je verleden

Groepshulpverlening aan moeders van seksueel misbruikte kinderen

Groepsmaatschappelijk werk voor mannen met seksueel geweld ervaringen

Horizonmethodiek

Internethulpverlening. Digitale hulpverlening voor jongeren door maatschappelijk werkers

Lichaamsgerichte therapie voor jonge vrouwen/meiden met seksueel geweldservaringen

Meersporenbeleid. Ketengerichte aanpak met systeemgerichte hulpverlening na kindermishandeling en seksueel misbruik

Meidengroep. Draaiboek voor hulpverlening aan slachtoffers van seksuele kindermishandeling

Oefenen in verandering. Groepswerk voor meiden met seksueel geweldervaring

Samen misbruik de baas. Lotgenotengroep voor vrouwen met een verstandelijke beperking

Seksueel misbruik bij adolescenten (STEPS). Een protocollaire groepsbehandeling

Traumabehandeling bij kinderen met een lichte verstandelijke beperking

Traumacursus. Cognitieve therapie voor het terugdringen van posttraumatische stress

Vroeger en verder. Stabilisatiecursus na misbruik of mishandeling

Jeugdprostitutie / loverboyproblematiek / seksueel grensoverschrijdend gedrag

Jeugdprostitutie : Preventie

Bad choice loverboys

Beauty and the beast

Beware of loverboys

Girls' talk
Hoezo 'lover' boys?
Kick it with love
Lef in de liefde
Liefde te koop
Love limits
Loverboys / Wat zeur je nou?
Moet kunnen toch
Pretty Woman
Regenboogproject
Spior: preventie loverboys moslimgemeenschap Rijnmond
Wat jij wil
Whom to trust
Wijzer in de liefde

Gemeentelijk beleid (inclusief hulpverlening, daderaanpak e.d.)

Bijvoorbeeld: Zwolle, Rotterdam, Amsterdam, Den Haag, Apeldoorn, Groningen (Amor y salú).

Websites:

Internetsoa.nl (plus lespakket)

Respect2love (plus database, toolkit, netwerk van vertrouwenspersonen)

Onderzoek je grens

Theater:

Benzies and batchies

Bijvoorbeeld de liefde

Boysboysboys

Crush!?

Hoezo, 'lover' boys?

Lafferbooij

Loverboys / Wat zeur je nou?

Tiran-nie-soe

Jeugdprostitutie : Hulpverlening

Opvangvoorziening Asja

Pretty Woman

Meisjesbesnijdenis / Vrouwelijke genitale verminking (VGV)

Aanpak vrouwelijke genitale verminking Osmose, Gelderland

Agelgil

Agents of change

Gespreksprotocol meisjesbesnijdenis

Inventarisatie preventie meisjesbesnijdenis

Lesmap meisjesbesnijdenis

No game!

Pilot preventie vrouwelijke genitale verminking

Preventie vrouwenbesnijdenis GGD Hart voor Brabant

Wijzer in de liefde

Instrumenten

Competentielijst seksualiteit

Grenzen stellen en respecteren

Grote plannen, kleine stappen

Seksualiteit ondervraagd

Seksuele kennis-, attitude-, vaardigheden en ervaringslijst (SKAVE)

Van incident tot fundament

Bijlage 2: aanwezigen expertmeeting 1 december 2009

Ina van Beek	MOVISIE
Peter Rensen	MOVISIE
Wilma Schakenraad	MOVISIE
Jeske van der Waerden	MOVISIE (verslag)
Bram Tuk	Pharos
Bert Wolf	Landelijke ambulante Fiom
Marlies Groeneveld	Altrecht GGZ
Wil Pauw	Ambulante GGZ
Theo Haasdijk	MEE Nederland
Jacobien Lugtenborg	Fier Fryslan